

“Türküstan” kitabxanası

Şirvani Ədilli

**AZƏRBAYCAN
ŞEİRİNDƏ FORMA
MƏSƏLƏLƏRİ**

“Elm və təhsil”
Bakı – 2014

Ön sözün müəllifi
və redaktor:

Tacir Səməmi (Qurbanov)
Fil. üzrə fəls. doktoru

Ədilli Şirvani
Azərbaycan şeirində forma məsələləri.
Bakı, “Elm və Təhsil”-2014, 144 səh.

Kitabda şeirin əsas forma elementlərindən olan qafiyə müasir yanaşma ilə köklü şəkildə araşdırmaya cəlb edilmiş, heca vəzninin bölgü və ritm məsələsinə yeni baxış irəli sürülmüş, ilk dəfə sərbəst şeirin mahiyyəti və növləri geniş araşdırılmış, həmçinin əruz və onun xüsusiyyətləri, şeir formalarının yaranma tarixi, onların məhdudiyyətləri və funksiyaları, mahnılarda mətn problemi, sözlə musiqisinin biri-birinə ritmik və tonik uyğunluq məsələləri, Azərbaycan xalq musiqisində geniş yayılmış ritmik vahidlər və qəliblər haqqında danışılmışdır.

Kitab ədəbiyyatçılar, yazarlar, musiqiçilər və şeir formaları ilə marqlanan digər şəxslər üçün nəzərdə tutulmuşdur.

4603000000
N098 – 2014 *грифи нияш*

© «Елм вя тящил», 2014

Ön söz

Şeir formalarının tədqiqi ədəbiyyatşünaslığın əsas sahələrindən biridir. Klassik və müasir poeziyamızda istifadə olunan şeir formaları çox zəngin və rəngarəng olsa da, zaman-zaman bu sahənin tədqiqi ədəbiyyatşünaslığın digər sahələri ilə müqayisədə xeyli geri qalmışdır. Son yüz illik ədəbiyyatşünaslıq tariximizdə bu sahə üzrə ixtisaslaşmış tədqiqatçılar demək olar ki, barmaqla sayılacaq qədər azdır. Halbuki, qonşu xalqlar (ərəblər, farslar, ruslar və s.) şeir formalarının tədqiqi sahəsində daha irəli gediblər.

Klassik poeziyamızın əsas vəznə olan əruz XX əsrdə görkəmli alimimiz Əkrəm Cəfər tərəfindən geniş tədqiq edilmişdir. Lakin bu vəznin həm şairlər, həm də ədəbiyyatçılar tərəfindən mənimsənilməsi son bir əsrdə aşağı səviyyədə olmuşdur. Bu dövrdə heca vəznə daha çox istifadə olunan populyar vəznə olsa da, bu vəznin də məhz tədqiqinə lazımı qədər yer verilməmişdir. Milli poeziyamızda XX əsrin əvvəllərindən meydana çıxmış və sürətlə inkişaf edən sərbəst şeir formasına gəldikdə, bu şeir formasının ümumiyyətlə tədqiq olunmadığının demək olar ki, hamı tərəfindən etiraf edilməsi artıq bir adət halını almışdır. Şeirşünaslığımızda nisbətən geniş tədqiq olunmuş sahə klassik poeziyada və aşiq yaradıcılığında istifadə olunan şeir şəkilləri və janrları olmuşdur.

Şirvani Ədillinin şeir formaları sahəsində araşdırmalarını şeirşünaslığımızda qeyd etdiyimiz problemlərin həlli baxımından irəliyə atılmış mühüm addım kimi qiymətləndirmək olar. Müəllif ixtisasca filoloq olmasa da, tədqiq etdiyi məsələlərə peşəkarcasına yanaşmış, mövcud tədqiqatlara və bədii yaradıcılıq nümunələrinə istinad etmiş, elmi idrakın müxtəlif metodlarından istifadə edərək öz fikir və mülahizələrini irəli sürmüş və onları nəzəri cəhətdən sistemləşdirə bilmişdir. Müəllifin bu sahədə ilk araş-

dırması 2011-ci ildə nəşr olunmuş “Əruz vəzninin sadələşdirilmiş qəlibləri” adlı əsəridir. Həmin əsərdə Ş.Ədilli əruzun türk dilinə və folkloruna uyğunluq məsələlərini araşdırmış, bu vəznin öyrənilməsinin daha asan metodunu müəyyən etmişdir. Həmin əsər ədəbi mühitdə böyük maraq doğurmuş və öz məqsədini doğrultmaqdadır.

Ş.Ədilli indi əlinizdə olan “Azərbaycan şeirində forma məsələləri” adlı kitabında isə daha geniş əhatəli məsələləri araşdırmaya cəlb etmişdir. Burada şeirimizdə qəfiyənin səs əsası və təsnifatı, həmçinin heca vəzninin bölgüsü haqqında yeni baxış irəli sürülmüş, sərbəst şeir forması ilk dəfə köklü şəkildə tədqiqata cəlb edilmiş və bu şeir formasının 8 növü müəyyən edilmiş, əruz vəzninə münasibətdə mövcud olan mübahisəli məsələlərə toxunulmuş, şeir formalarının yaranma tarixi mövcud materiallar əsasında nəzərdən keçirilmiş, şeir formalarının məhdudiyyətləri və funksiyaları, mahnılarda mətn problemi, sözlə musiqisinin biri-birinə ritmik və tonik uyğunluq məsələləri, Azərbaycan xalq musiqisində geniş yayılmış ritmik vahidlər və qəliblər haqqında danışılmışdır.

Hesab edirəm ki, Ş.Ədillinin bu dəyərli araşdırması şeirşünaslığımızın gələcək inkişafına böyük təkan verə biləcək bir əsərdir. Müəllifə gələcək tədqiqatlarında uğurlar arzulayıram.

Tacir Səmiri (Qurbanov)
AMEA-nın böyük elmi işçisi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru.

Giriş

Ədəbiyyat nəzəriyyəsində şeir formaları az araşdırılmış sahələrdəndir. Bu sahənin tədqiqi ilə bağlı aşağıdakı problemləri qeyd etmək olar:

- Şeirin əsas forma elementlərindən olan qəfiyə anadilli şeirimiz üçün müasir yanaşma ilə köklü şəkildə araşdırılmamışdır;

- Heca vəznə ümumilikdə araşdırılma da, onun bölgü məsələlərinə əsasən səthi yanaşılmış, bəzən yanlış, şablon xarakterli müddəalar irəli sürülmüşdür. Heca vəzninin uzun və qısa hecalar baxımından ritmik xüsusiyyəti haqqında isə ümumiyyətlə danışılmamışdır;

- Əruz vəznə, onun mənşəyi və heca vəznə ilə əlaqəsi haqqında yanlış baxışlar ədəbiyyatşünaslığımızda qalmaqdadır;

- Sərbəst şeir forması demək olar ki, ümumiyyətlə araşdırılmamışdır və ona görə də sərbəst şeirə münasibətdə fikir ayrılıqları, mübahisəli məqamlar var;

- Şeir formalarının məhdudiyyətləri və funksiyaları heç vaxt ayrıca tədqiqat predmetinə çevrilməmiş, bu məsələlər haqqında yalnız sözarası danışılmışdır;

- Mahnılar üçün mətn seçimi, mətnlə musiqinin ritmik və tonik uyğunluq məsələləri də ayrıca tədqiq edilməmiş, bu isə nəticədə bir çox bəstəkar mahnılarının bu baxımdan qüsurlu olmasına gətirib çıxarmışdır.

Kitabda bu problemlər araşdırmaya cəlb edilmişdir. Belə ki, burada şeirin əsas forma elementlərindən olan qəfiyə müasir yanaşma ilə köklü şəkildə araşdırmaya cəlb edilmiş, heca vəzninin bölgü və ritm məsələsinə yeni baxış irəli sürülmüş, sərbəst şeirin mahiyyəti və növləri geniş araşdırılmış, əruz vəznə, şeir formalarının yaranma tarixi, onların məhdudiyyətləri və funksiyaları, mahnılarda mətn problemi, sözlə musiqisinin biri-birinə ritmik və tonik uyğunluq məsələləri, Azərbaycan xalq musiqisində geniş yayılmış ritmik vahidlər və s. haqqında danışılmışdır.

Şeirin əsas forma elementləri: misra, bölgü və qafiye.

Şeir yaradıcılığında əsas forma elementləri *misra*, *bölgü* və *qafiyə*dir. Başqa sözlə, bunlar şeiri nəsrədən fərqləndirən əsas forma elementləridir.

Misra – şeirin bir sətridir. Bir şeirdə misraların uzunluqları – onlarda olan hecaların sayları şeirin formasından asılı olaraq biri-birinə bərabər və ya fərqli ola bilər.

Bölgü (*təqti*, *durğu*) – misranın real və ya ani (xəyali) durğularla (pauzalarla) biri-birindən ayrılan parçalarıdır. Bölgülərarası durğular, yəni vəzn durğusu adi nitqdəki real, sintaktik durğulardan fərqlənir. Belə ki, vəzn durğusu ani, xəyali də ola bilər. Hətta bir misrada sintaktik durğu, pauza vəzn durğusundan daha böyük ola bilər. Vəzn durğusu sintaksisdən yox, sözlərdəki və misradaki heca sayından, deyilişin ümumi ahəngindən asılıdır.

Təəssüf ki, şeirşünaslığımızda indiyə qədər vəzn durğusu ilə sintaktik durğu arasındakı fərqi nəzərə alınmaması heca vəznində yanlış olaraq bölgülərin yalnız bütöv sözlərdən ibarət götürülməsinə və misraların yanlış bölgülənmə variantlarının müəyyən olunmasına gətirib çıxarmışdır. Bu məsələyə kitabın digər bölmələrində gəniş şəkildə və praktiki misallarla aydınlıq gətirəcəyik.

Bölgülərin uzunluğu onlarda olan hecaların sayı ilə müəyyən olunur. Əruz vəznində sözlər bölgülərdə həmişə parçalana bildiyi halda, heca vəznində və sərbəst şeirdə bu parçalanma xüsusi hallarda – deyilişin normal ahəngə malik olduğu hallarda baş verir.

Qafiye – şeirdə ayrı-ayrı sözlərin sonluqlarında gələn, eyni və ya biri-birinə yaxın tək səslər və ya səs birlikləridir.

Klassik ərəb və fars qafiyəşünaslığı ərəb qrafikası-nın xüsusiyyətləri əsasında formalaşmışdır. Belə ki, burada əsasən qafiyədə iştirak edən ərəb qrafikası hərflərinin

(samitlərin və uzun saitlərin) və hərəkələrin (qısa saitlərin) sayı, düzülüşü və tutduğu mövqeləri baxımından qafiyələrin təsnifatı aparılmış, bu hərflər və hərəkələrin məhz dəqiqliklə təkrarlanması xətasız (eyibsiz, nöqsansız) qafiyələnmə hesab edilmiş, şeirdə praktiki olaraq rast gəlinən qafiyə xətalrı (eyibləri, nöqsanları) özləri də təsnif olunmuşdur (*ətraflı məlumat üçün bax: 36, s. 88-108; 34, s. 89-127; 49, s. 141-166*).

Qafiyənin müasir ana dilimiz və daha dəqiq, sadə əlifba olan latın qrafikalı müasir əlifbamız əsasında öyrənilməsi isə fərqli yanaşma tələb edir. Bu sahədə ən köklü araşdırmalardan birini görkəmli əruzşünasımız Əkrəm Cəfər aparmışdır. Klassik şərq poeziyasının dərin bilicisi və tədqiqatçısı olan alimimiz anadilli şeirimizin qafiyəsi haqqında irəli sürdüyü mülahizələrdə (8, s. 8-20) qafiyənin dayacağının bir səs (sait və ya samit) olduğunu qəbul etmiş və tərtib etdiyi qafiyə lüğətində (8) də bunu əsas götürmüşdür. Lakin bu yanaşma da bir növ ərəb qrafikası hərfləri əsasında formalaşdırılmış ərəb və fars qafiyəşünusluğına uyğundur.

Müasir “Ədəbiyyat Nəzəriyyəsi” və yaxın məzmunlu digər kitablarda isə yalnız qafiyənin ümumi tərfi və müxtəlif təsnifatları verilir. Burada *zəngin (tam, uzun)* və *yoxsul (natamam, qısa)*, *normal* və *qulaq, misrasonu və daxili, cinas və adi, rədifli və rədifsiz* və s. qafiyə növləri fərqləndirilir. Lakin qafiyə anlayışı haqqında verilən bu məlumatları qətiyyən qənaətbəxş hesab etmək olmaz. Çünki, burada qafiyənin formal mənada belə, mahiyyəti tam açılmamışdır. Yalnız cinas qafiyələr dəyərli folklorşünas alimimiz Elxan Məmmədli tərəfindən geniş tədqiq olunmuşdur (37).

Fikrimizcə, **qafiyənin səs əsası – dayaqı kimi bir səsin yox, səs cütlüyünün götürülməsi daha doğrudur. Qafiyənin dayaqında bir səsin dayanması isə anadilli şeirimizdə xüsusi hal kimi və yalnız sait səs**

üçün qəbul oluna bilər. Belə ki, anadilli poeziyamızda klassik, ənənəvi qafiyənin səs əsasını – **dayağını *sait-samit* səs cütlüyü**, az hallarda ***samit-sait* səs cütlüyü**, az və xüsusi hallarda isə ***tək sait*** (uzanan və ya uzanmayan) təşkil edir. **Dayaqdan sonra istənilən uzunluqlu eyni şəkilçi və ya rədif gələ bilər. Dayaqdan əvvəl isə eyni səs və ya səslərin olması qafiyələnmə üçün vacib deyil. Lakin bu hal qafiyələnmənin daha da zənginləşməsinə səbəb olur.**

Eyni şəkilçilərin müxtəlif sözlərə əlavə edilməsi isə həmin sözlərin qafiyələnməsi demək deyil. Lakin burada bəzi sözdüzəldici (leksik) şəkilçilər istisnadır. Məsələn, *yoldaş-sirdaş* sözləri qafiyə kimi qəbul olunur, halbuki onlar eyni sözdüzəldici şəkilçinin müxtəlif sözlərə əlavəsi ilə yaranmışdır.

Şair, tədqiqatçı Şamil Dəlidağ (Əsgərov) tərtib etdiyi qafiyə lüğətində (10) çox doğru olaraq məhz *sait-samit* və *samit-sat* səs cütlüklərini əsas götürmüşdür. O, bu səs cütlükləri əsasında qafiyələnən söz köklərinin, həmçinin düzəltmə sözlərin böyük siyahısını tərtib etmişdir. Ş.Dəlidağ qafiyəşünaslığımız üçün çox dəyərli töhfə olan bu əsərində **məhz yeni və daha sadə elmi-məntiqi yanaşma ilə qafiyə lüğəti tərtib etmək ənənəsinin əsasını qoymuşdur.**

Aşağıdakı təsnifat və praktiki misallarla qafiyə haqqında yuxarıda dediyimiz fikirlərin mahiyyətini daha aydın şəkildə açmağa çalışacağıq.

Fikrimizcə, qafiyənin yox, *qafiyələnmənin* təsnifatından danışmaq daha doğru olar. Çünki, hər şey qafiyələnmədə aşkara çıxır. Qafiyələnmə söz kökləri sonluqları, söz kökü sonluğu və şəkilçi, kök-şəkilçi birləşmələri, müxtəlif şəkilçilər və s. arasında baş verə bilər.

Bütün bunları nəzərə alaraq qafiyələnmənin təsnifatını aşağıdakı kimi aparmaq olar.

Dayağının xüsusiyyətinə görə qafiyələnmənin aşağıdakı növlərini müəyyən edə bilərik:

1. *Sait-samit səs cütlüyü (qapalı heca) dayağı ilə qafiyələnmə (güclü qafiyələnmə)*. Belə qafiyələnmə üçün söz ehtiyatı kifayət qədər çoxdur və çox geniş yayılmışdır. Şairlər, aşıqlar və meyxanaçılar qafiyələnmədə sait-samit səs cütlüyünün nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğunu gözəl bilirlər. Eyni səsli (**an-qan-yaman-balaban** və s.), yaxın saitli (**əl-el-gül-dil** və s.) və hətta yaxın samitli (**həyat-murad** və s.) variantlarını fərqləndirmək olar. Məsallara baxaq.

Eyni səsli variant:

Vətəni sevməyən ins**an** olmaz,
Olsa ol şəxsdə vicd**an** olmaz.
A.Səhhət

Yaxın saitli variant:

Mən sənin dilinə dəymirəm, cəllad,
Gəl sən də bu ana **dilimə** dəymə!
Sənin də bağın var, gülün var, çəkil,
Bağımda əkdiyim **gülümə** dəymə!
S.Rüstəm

Yaxın samitli variant:

Bu dil şirinlikdə şərb**ət** kimidir.
Saflığı qorunun sərh**əd** kimidir...
T.Bayram

2. *Samit-sait səs cütlüyü (açıq heca) dayağı ilə qafiyələnmə (zəif qafiyələnmə)*. Məsələn, **dünya-dərya-röya, ayna-aşna, kölgə-cərgə** və s. Samit-sait səs cüt-lüyü oxşar tələffüz təəssüratını yüksək səviyyədə yarada

bilmədiyindən belə qəfiyələnmə xalis qəfiyələnmə deyil və eyni zamanda bunun üçün söz ehtiyatı da azdır. Klasik əruzvəznli poeziyada demək olar ki, istifadə olunmamışdır. Misal:

Bu necə dünyadır, bu necə dünya?
Ölümü həqiqət, həyatı rəya.
B.Vahabzadə

3. *Tək sait dayağı ilə qəfiyələnmə*. Bu növün **şəkilçi qəbul etmiş və etməmiş** variantları var.

Şəkilçi qəbul etməmiş variant (*yarımçıq qəfiyələnmə*) az istifadə olunur. Daha çox əruzvəznli poeziyada, özü də uzanan saitle olan variantına rast gəlinir. Məsələn, *sevda-rəna*, *su-bu* və s.

Misallar:

Demə məcnuna dəli, bəlkə də Leyla dəlidir,
Eşq olan yerdə bütün aqili dana dəlidir
Ə.Vahid

Gülü rüxsarına qarşu, gözümdən qanlı axar su,
Həbibim, fəsli-güldür bu, axar sular bulanmazmı?
M.Füzuli

Yaxın səsli variantına misal:

Cahanda yox elə bir qüvvə baş əyim ona mən,
Fəqət nə güclü, zəif bir vücut var, yahu!
Ki, hazıram yıxılıb xaki payinə hər gün
Öpüm ayağını ictimə ilə. Kimdir o, nədir o?
C.Cabbarlı

Az da olsa hecavəznli şeirlərdə, özü də uzanmayan saitli variantına da rast gəlinir:

Düşündülər, görəsən onun dərdi nə imiş.
...Özü nəhəng olsa da, kökü lap üzdə imiş.
T.Bayram

Tək sait dayağı ilə qafiyələnmənin **şəkilçi qəbul etmiş variantından** daha çox istifadə olunur. Çünki, tək saitlə qafiyələnən sözlərə şəkilçi əlavə olunduqda sait samitlə qapanır və sait-samit səs cüt-lüyü dayağında qafiyələnmə kimi səslənir, **bir növ sait-samit səs cüt-lüyü dayağında qafiyələnməyə çevrilir**. Ona görə də bu xüsusi haldan müasir poeziyada geniş istifadə olunur. Misallara baxaq.

Qafiyələnən sözün isim olduğu hala misal:

Bu yalan dünyanın tərs ayna+sı var,
Sevincə bənzəyən çox bəla+sı var...
N.Kəsəmənli

Qafiyələnən sözlərin feil olduğu hala misal:

Dağlara qar düşdü, qəribsə+yirəm,
Qəlbimə bir həmdəm qəlb istə+yirəm
M.Araz

Qafiyələnən sözlərin quruluşuna görə qafiyələnmənin aşağıdakı növlərini müəyyən edə bilərik:

1. *Söz kökü sonluqlarının qafiyələnməsi*. Sözlərin hansı nitq hissəsinə aid olmasına görə müxtəlif variantları var. Məsələn, **dağ-bağ** (isim-isim), **ver-yer** (feil-isim), **almaq-qalmaq** (feil-feil), **ağ-sağ** (sifət-sifət), **qara-yara** (sifət-isim) və s.

Misallar:

Anamız vətənçin vurmasa ürək (isim),
Haram olsun mənə yediyim çörək (isim).
S.Rüstəm

Millət yoludur, haqq yoludur tutduğumuz **yol** (*isim*),
Ey haqq, yaşa, ey sevgili millət, yaşa, var **ol** (*feil*).
T.Fikrət

Öz şəxsi dərdinə qalanlar mənə,
Hörümçəklər kimi tor **hörməsinlər** (*feil*).
Ürəyi qara daş olanlar mənə,
Müqəddəs dərdimi çox **görməsinlər** (*feil*)...
S.Rüstəm

2. *Söz kökü sonluğu ilə şəkilçinin qafiyələnməsi.*
Daha çox müasir poeziyada istifadə olunur:

Al qoynuna dostlarını, ey bağrı **qan** Arazım,
Mənim qanlı göz yaşından yaran+mı**san**, Arazım!
S.Rüstəm

Bilsin ana torpaq, eşitsin vətən,
Müsəlləh əsgərəm mən də bu gün+dən.
S.Vurğun

Lakin klassik əruzvəznli poeziyada da buna kifayət qədər nümunələr tapmaq olar:

Həqq bilir bir zərrə neştərdən damar**lar** ağrımaz
...Gər bu gerçək aşiqi sərpa soy+ar**lar**, ağrımaz
İ.Nəsimi

Mən gözəl bir süfrə açdım sözdən əhli-aləmə,
Onda min zövq artıran hər dürlü nemət düz+müş**əm**.
Kim gəlir, gəlsin aparsın hər nə istər xatiri,
Qurtaran nemət deyil, süfrəmdən olmaz heç nə **kəm**.
M.Füzuli

Sahibsiz olan məmləkətin batması **haqdır**
Sən sahib olarsan, bu vətən bat+mayaca**qdır**!
M.A.Ərsoy

3. *Söz kökü sonluğu ilə kök sonluğu-şəkilçi birləşməsinin qafiyələnməsi.* Daha çox müasir poeziyada istifadə olunur:

Sən beləsənmiş bala**a+m**, ay bərəkallah sənə.
Fisq imiş əmrin tam**am**, ay bərəkallah sənə.
M.Ə.Sabir

Səni tanıdıqca sən mən**n+ə** sirsən,
Sirlər açıldıqca sən yenə**ə** sirsən!
N.Xəzri

4. *Şəkilçi ilə kök sonluğu-şəkilçi birləşməsinin qafiyələnməsi.* Bu növ də daha çox müasir poeziyada istifadə olunur:

İl qaldı bir əsri yarı böl**+məyə**
...İşığın qəfildən dönər kölgə**+yə...**
M.Araz

5. *Kök sonluğu-şəkilçi birləşmələrinin qafiyələnməsi.* Bu növə söz kökü sonluğu ilə kök sonluğu-şəkilçi birləşməsinin qafiyələnməsinin xüsusi halı kimi də baxmaq olar. Belə ki, burada adətən saitlə bitən kökə iki və daha çox səsə malik şəkilçi əlavə edilir və həmin saitin samitlə qapanması bu sözün samitlə bitən digər *şəkilçili* köklə qafiyələnməsinə imkan yaradır. Yəni bu halda qafiyələnmənin alınması üçün mütləq hər iki söz şəkilçi qəbul etməlidir. Misallar:

Guya zindan boğa bilər azadlığın haqq səs**+ini**,
Ölüm-dirim savaşına bəstələnmiş nəğmə**+sini**
S.Rüstəm

Mən vurğun deyiləm şöhrətə, **ad+a**,
Sadə bir şairəm, qoca dünya+**da**.
S.Rüstəm

6. *Eyni sonluqlu müxtəlif şəkilçilərin qafiyələnməsi.*
Əsasən müasir dövr poeziyasında istifadə olunmağa başlamışdır. Məsələn, **getsən-yerdən** (şərt şəkilçisi və çıxışlıq hal şəkilçisi), **düşər-ləpələr** (qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçisi və cəm şəkilçisi) və s.

Misal:

...Bülbüllər məskəni bir gülüstanı
Deyirlər, ikiye sən ayır+mısan.
Götürün üstümdən quru böhtanı,
Bilsin təqsirini adıma yaz+**an**!
S.Rüstəm

Bəzən sözlər eyni yox, oxşar səslər vasitəsiylə qafiyələndikdə yanlış olaraq bunu “**qulaq qafiyəsi**”, “**fonetik qafiye**” və s. kimi qəbul edirlər (onsuz da qafiye fonetik hadisədir). Məsələn, görkəmli dilçi alimimiz Ağamusa Axundov mütləq eyni səslərə malik olmayan bütün qafiyələri “*nisbi fonetik qafiyələr*” kateqoriyasına (növlünə) aid edərək bu növün çoxsaylı və biri-birindən xeyli fərqlənən variantlarını müəyyən etmişdir (1, s. 79-90). Lakin fikrimizcə bu doğru təsnifat deyil. Məsələn, *sözünü-üzünü* kimi sait səs yaxınlığı ilə müşayiət olunan normal, köklü qafiyələnmə ilə aşağıda misallar gətirəcəyimiz qulaq qafiyələrini eyni kateqoriyaya aid etmək olmaz. Belə ki, yalnız o qafiyələr “qulaq qafiyəsi” kimi qəbul olunmalıdır ki, orada ayrı-ayrı səslərin oxşarlığı yox, yalnız (qulaqda) ümumi səslənişin oxşarlığı olsun, başqa sözlə, qafiye yuxarıdakı növ və variantların heç birinə uyğun gəlməsin, yəni əslində normal tələblərə cavab verən qafiye olmasın. Məsələn *kişi-işin, xəzəli-bəzəyir, biçimində-içində, uzun-ulduzu, ağrıdı-ağırdır* və s. Bu sözlərdə əslində normal qafiyələnmə

mə yoxdur, yalnız (qulağa gələn) ümumi səslənişdə oxşarlıq var. Məsələn, birinci misaldakı “ış” cütlüyünü dayaq kimi qəbul etsək görərik ki, sözlərdə ondan sonra gələn səslər (“i” və “in”) tam təkrarlanmır və deməli normal qafiyə deyil və yalnız qulaqda oxşar ümumi səslənmə var.

Qulaq qafiyələrinə xüsusi Məmməd Araz yaradıcılığında çox rast gəlirik.

Misallar:

Qayalar necə də boynu **buruqdur**
...Kiminsə qəsdinə hicran **durubdur**
...Anamın **qəbri** də qar altındadır
Anamın **qəlbi** də qar altındadır
M.Araz

Yerini tanıdın, haqqını **qandın**,
Bir məlum hikmətin dodağı **qaçır**:
Qoltuğa öyrəşdi – qoltuqda **qaldı**,
Qol-budaq acımadı qoltuq **ağacı**.
M.Araz

...Hər maskalı casusun bir mələk **biçimində**,
Omba duran gürzəmi, ya əqrəbmi **içində**?
...Dördmərtəbə zindanım, boyun nə qədər **uzun**,
Əlimizdən almısan Ayı, Günü, **ulduzu**.
X.R.Ulutürk

Azərbaycanı sevin, **sevin** Azərbaycanı
...Sevin odum, ocağım, **evim** Azərbaycanı.
...Yaraları göynəyir, yaraları **sızlayır**
Bu millətin qeyrətli oğulları, **qızları**
C.Novruz

Yamanlıq gördüm
Ürəyim **ağrıdı**
Haqsızlıq gördüm
Yükü dağlardan **ağırdı**
R.Rza

Dilimiz şəkilçilərlə kifayət qədər zəngin olduğundan müəyyən etdiyimiz qafiyələnmə növlərinin məhz şəkilçilərin növlərinə görə çoxsaylı variantlarını müəyyən etmək olar. Lakin buna ehtiyac görmürük. Çünki, istənilən halda həmin variantlar yuxarıda müəyyən etdiyimiz təsnifatdan kənara çıxmayacaq.

Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən şeir formaları: vəznlər və şəkillər

Şeirin forması onun **vəzni** və **şəkli** ilə xarakterizə olunur. Vəzn əsasən şeir misralarının bölgülənmə qaydasını, uzunluğunu (misrada olan hecaların sayını) və metro-ritmik quruluşunu müəyyən edir. Şeirin şəkli isə misraların qafiyələnmə qaydasını, misraların uzunluqlarını və şeirin bəndlərə ayrılma qaydalarını müəyyən edir.

Ümumilikdə bütün dünya xalqlarının şeirində 3 növ vəzn fərqləndirilir:

- **Sillabik vəzn** – misralarda heca saylarının bərabərliyinə əsaslanan vəznə deyilir. Əksər dünya xalqlarının (türk, fars, rus, fransız, italyan və s.) şeirində işlənmiş və bir çoxlarında bu gün də işlənməkdədir.

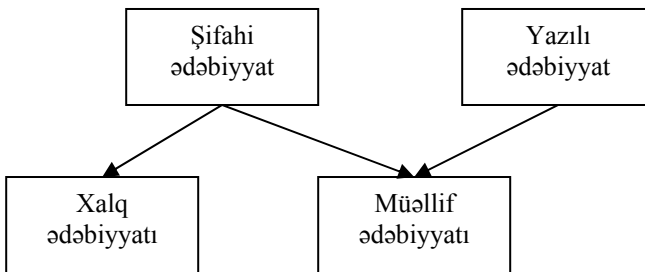
- **Tonik vəzn** – şeir misralarında vurğulu (daha yüksək tonlu) hecaların müəyyən qayda ilə düzülüşünə əsaslanan vəznədir. Rus, fransız və b. xalqların şeirində istifadə olunur. Məlumdur ki, türk dilində vurğulu açıq hecalarda belə sait uzanmır, həmçinin şəkilçi qəbul etməmiş sözlərdə həmişə, şəkilçi qəbul etmiş sözlərdə isə əksərən

vurğu sonuncu hecaya düşdür. Ona görə də bu dildə vurğu böyük əhəmiyyət kəsb etmir. Vurğu böyük əhəmiyyət kəsb etmədiyindən tonik vəzn türk dilinə xas deyil.

- **Metrik (metro-ritmik) vəzn** – uzun və qısa hecaların misralarda müəyyən ardıcılığına əsaslanan vəzn. Qədim yunan, ərəb, fars, türk, hind və b. xalqların şeirində istifadə olunmuş və olunmaqdadır.

Azərbaycan poeziyasında müstəqil vəzn kimi **heca** və **əruz** vəznlərindən və onlarla şeir şəklindən istifadə olunur. Həmçinin, ayrıca **sərbəst şeir forması** da vardır ki, özündə xüsusi vəzni və şəkli ehtiva edir.

Ədəbiyyat nəzəriyyəsində adətən şeir şəkillərinin (janrlarının) bir hissəsi “şifahi xalq yaradıcılığı şəkilləri (janrları)” adı altında, bir qismi isə “yazılı” və ya “klassik” poeziya şəkilləri (janrları) adı altında öyrənilir. Lakin bu məsələdə elmi məntiqin gözlənilməsi naminə mütləq “şifahi ədəbiyyat”, “yazılı ədəbiyyat”, “müəllif ədəbiyyatı” və “xalq ədəbiyyatı” anlayışlarının mahiyyəti, onlar arasında əlaqə və fərqlər dəqiqləşdirilməli və fikir bildirərkən bu anlayışların fərqinə varılmalıdır. Bu anlayışlar arasındakı əlaqəni aşağıdakı sxem şəklində ifadə etmək olar:

Sxemdən göründüyü kimi, müəllif ədəbiyyatı həm şifahi, həm də yazılı şəkildə yaradıla bilər, xalq ədəbiyyatı şifahi şəkildə yaradılır, yazılı ədəbiyyat müəllif ədəbiyyatıdır. O cümlədən, şifahi şəkildə həm xalq ədə-

biyyatı (şifahi xalq ədəbiyyatı), həm də müəllif ədəbiyyatı (şifahi müəllif ədəbiyyatı) yaradıla bilər

Məsələn, aşiq ədəbiyyatı əsasən şifahi ədəbiyyatdır, çünki, əsasən şifahi şəkildə yaradılır. Lakin onun bütün ünsürləri xalq ədəbiyyatı deyil. Məsələn, dastanların çoxu xalq ədəbiyyatıdır, çünki adətən bir müəllif tərəfindən yaranmır, olmuş hadisələr, rəvayətlər əsasında, insanların, sənətkarların dilində formalaşır və cilalanır. Aşıqların yaratdıqları qoşmalar, gəraylılar və bəzi dastanlar isə müəllif ədəbiyyatıdır, çünki konkret müəllifi var. Lakin bunlara rəğmən aşiq yaradıcılığı nədənsə bütövlükdə “şifahi xalq yaradıcılığı” anlayışına aid edilir.

Əslində müxtəlif xalqların istər şifahi, istərsə də yazılı ədəbiyyatında işlənən, biri-birinə oxşar və fərqli şeir şəkillərinin demək olar ki, hamısı, mahiyyətcə, forma kimi xalq yaradıcılığı məhsuludur. Çünki, onları konkret kimse yaratmayıb (konkret kim tərəfindən yaradıldığı məlum deyil), xalqın içində öz-özünə formalaşmış. Ona görə də şəkillər (və ya janrlar) yalnız hansı sahədə (şifahi və ya yazılı, müəllif və ya xalq ədəbiyyatında) istifadə olunmasına görə fərqləndirilə bilər.

Ədəbiyyat nəzəriyyəsində “şifahi xalq yaradıcılığı janrları” adı altında öyrənilən şəkillər (bayatı, gəraylı, qoşma və s.) yalnız şifahi xalq ədəbiyyatında yox, yazılı və şifahi müəllif ədəbiyyatında da geniş yayılmışdır. Bayatı əsasən şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində yayılsa da, gəraylı və qoşma şəkilləri şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrində (dastanlar daxilindəki şeirləri və bəzi xalq mahnılarının sözlərini nəzərə almasaq) o qədər də geniş yayılmayıb və əsasən şifahi və yazılı **müəllif ədəbiyyatında** geniş yayılıb. Bu da təbiidir, çünki, bu formaların bayatıya nisbətən daha mürəkkəb qaydalara malik olması şüurlu fərdi fəaliyyət tələb edir. Yəni əslində gəraylı və qoşma kimi şəkillər müəllif ədəbiyyatına xasdır, lakin forma kimi fərdi yaradıcılıq yox, xalq yaradıcılığı məhsuludur, çünki,

bütün digər şəkillər (janrlar) kimi konkret müəllif tərəfindən yaradılmayıb, **müəlliflərin** dilində öz-özünə formalaşılıb.

Heca vəznı

Heca vəznı – misralarda heca saylarının bərabərliyinə, diləyatımlı, ahəngdar bölgülməyə və bu bölgülmənin bütün misralarda qismən eyniliyinə (təkrarına) əsaslanan şeir vəznidir.

Heca vəznli Azərbaycan şeirində misraların uzunluğu və ona uyğun bölgülmə variantları *Cədvəl-1*-də göstərilmişdir.

Cədvəl-1

Misranın uzunluğu	Misranın bölgülmə variantları
4-hecalı	2-2
5-hecalı	2-2-1 (o cümlədən 2-3), 3-2
6-hecalı	3-3, 2-2-2 (o cümlədən 2-4 və 4-2)
7-hecalı	4-3, bəzən də 3-4
8-hecalı	4-4
9-hecalı	3-3-3, 4-5 (nəzəri)
10-hecalı	5-5, şərti olaraq 6-4 və 4-6
11-hecalı	6-5, 4-4-3
12-hecalı	4-4-4, 6-6, 7-5
13-hecalı	4-4-5, 6-7 (nəzəri)
14-hecalı	7-7
15-hecalı	8-7, 7-8, (o cümlədən: 4-4-4-3, 4-3-4-4, 3-4-4-4)
16-hecalı	8-8

Burada ən işlək variantlar 11, 8 və 7-hecalı variantlardır. 4, 6 və 9-hecalı variantlardan nadir hallarda istifadə olunur. Qalan variantlar az və qismən işlək səviyyədədir.

Ədəbiyyat nəzəriyyəsində adətən heca vəzninin 2-hecalı (“yüz ölç, bir biç” və s. kimi misallarla) və 3-hecalı

(“el gücü, sel gücü” və s. kimi misallarla) variantlarına da baxılır (həmin prinsipə 1-hecalı şeirə də “toy, doy” xalq deyimini misal gətirə bilərik). Lakin, bu hallara əsasən şifahi xalq yaradıcılığında, özü də çox az təsadüf olduğundan, habelə, bu ölçüdən yazılı müəllif ədəbiyyatında demək olar ki, istifadə olunmadığından həmin variantlara vaxt ayırmağı lazım bilmirik.

Ədəbiyyat nəzəriyyəsində vəzn durğusu ilə nitqdəki sintaktik durğu (pauza) arasındakı fərqlərin nəzərə alınmaması nəticəsində yanlış olaraq heca vəznində sözlərin bölgülərdə heç vaxt parçalanmadığı qəbul olunur. Ona görə də indiyə qədər heca vəznində misraların bölgülənmə variantları real olduğundan qat-qat çox verilmişdir. Əslində isə, deyilişin, tələffüzün, ahəngdarlığın normal alındığı hallarda sözlərin bölgülərdə parçalanması heca vəznində də normaldır və çoxsaylı bölgülənmə variantlarının qəbul olunmasına ehtiyac yoxdur. Daha aydın olmaq üçün hər bir variantla ayrılıqda baxaq.

4-hecalı şeir. Şifahi və yazılı ədəbiyyatda çox az rast gəlinir. Bu da təbiidir. Belə ki, burada misra həddən artıq qısa olduğundan şeir yazmaq imkanları xeyli məhduddur. Misra qısa olduğundan onun bölgülənməsinin də o qədər mənası yoxdur. Lakin diqqət yetirilsə bölgülənmənin əsasən 2-2 olduğunu hiss etmək olar. Həmçinin sözlər bu bölgülərdə parçalana bilər. Misal:

Anır, yanır–
Bərk qafiyə.
Dünya fani,
Tərk qafiyə

Qarabağım,
Yara bağım,
Solum-sağım–
Görk qafiyə.

...Arım, yarım,
Gülüm, xarım,
Darım, narım—
Dərd qafiyə.
A.Səməd.

5-hecalı şeir. Burada da misra həddən artıq qısa olduğundan onun bölgülərinin əslində o qədər də mənası yoxdur. Lakin diqqət yetirilsə bölgünün əsasən 2-2-1 olduğunu hiss etmək olar. Həmçinin misra çox qısa olduğundan istənilən 5-hecalı şeirin bölgülərini eyni vaxtda həm 3-2, həm də 2-3 kimi təsəvvür etmək olar. Sözlər bölgülərdə parçalana bilər. Eyni şeirdə misraların bölgüləri biri-birindən fərqlənə bilər. Daha çox uşaq şeirlərində istifadə olunur. Misallar:

Səhər durunca
Əlimdə fırça
Sildim dişimi,
Bildim işimi.
İnanmırsan, bax,
Dişim ağappağ,
Üstüm tər-təmiz.
Bax, beləyik biz.
A.Şaiq

Bir de görüm “a”,
Ay gözəl kukla,
Yoxsa səninlə
Danışmaram ha!
C.Məmmədov

Qara bax qara,
Gör necə yağır.
Çıxsan bayıra
Məni də çağır...
M.Seyidzadə

5-hecalı formadan yalnız uşaq şeirlərində yox,
başqa məzmunlu şeirlərdə də istifadə olunur:

Qurban adına,
Bir sal yadına,
Sənin oduna
Yandım, bilmədin...
S.Rüstəm

Mən səni gördüm
Ay işığında.
Könlümü verdim
Ay işığında...
Z.Xəlil

6-hecalı şeir. O qədər də diləyatımlı olmadığından
çox az işlədilən şeir ölçüsüdür. Əsasən 3-3 və 2-2-2 (və
ya 2-4 və 4-2) bölgülərində olur. Sözlər bölgülərdə
parçalana bilər. Misal:

Yad edib/3 o, məni/3
Gələrm/3, gəlməzmi?
Qəlbimdən/3 keçəni/3
Bilərm/3, bilməzmi/3?

...Mən susmaz/3 bir səsəm/3
Yel olub/3 tələssəm/3,
“Sevirəm”/3 söyləsəm/3
Gülərm/3, gülməzmi/3?

Mənimlə/3 dərdimi/3
Bölərmi/3, bölməzmi/3?
Gözdə yaş/3 gördümü/3
Silərmi/3, silməzmi/3?
Gələrmi/3, gəlməzmi/3?

N.Xəzri

Bu gün az işlədilsə də 6-hecalı şeirlərə XI əsrə aid “Divanü luğat-it-türk” əsərində (*bax səh.-109-110*) və Yunus Əmrə (XIII əsr) şeirində rast gəlinir:

Şeyximin/3 elləri/3,
Uzaqdır/3 yolları/3.
Açılmış/3 gülləri/3
Dərməyə/3 kim gələr/3?

Şeyximin/3 özünü/3,
Sevərəm/3 sözünü/3.
Şeyximin/3 üzünü/3
Görməyə/3 kim gələr/3?

...Ah ilə/3 göz yaşı/3,
Yunisin/3 yoldaşı/3.
Zəhər/2 bişən/2 aşı/2
Yeməyə/3 kim gələr/3?

Y.Əmrə

6-hecalı şeir ayrıca az istifadə olunsada heca vəznində ən geniş yayılmış 6-5 bölgülənməli 11-hecalı şeirin 6-lıq bölgüsünün xüsusiyyətlərinə əsaslanaraq 6-hecalı şeirin bölgülənmə xüsusiyyətlərini müəyyən edə bilərik (*bax, səh.-31-32*).

7-hecalı şeir. Həddən artıq diləyatımlı, gözəl səslənən, ruh yüksəkliyi yaradan şeir ölçüsüdür. Folklor nümunələrində çox geniş yayılıb. Həmçinin müəllif yaradıcılı-

ğında da geniş istifadə olunur. Bayatılar və əksər uşaq şeirləri məhz bu ölçüdə olur. Hətta maraqlı faktdır ki, yeni dil açan uşaqlar mahnıları və şeirləri leksik mənası olmayan səslərlə təqlid edərkən qeyri-iradi olaraq məhz 7-hacalı, 4-3 bölgülü ritmə əsaslanırlar.

7-hecalı şeir əsasən 4-3 bölgüsündə, bəzən də 3-4 bölgüsündə olur. Eyni şeirin misralarında bölgülər biri-birindən fərqlənə və sözlər bölgülərdə parçalana bilər.

3-4 bölgüsü yalnız xüsusi hallarda alınır. Belə ki, misranın ritmik quruluşu təsadüfən əruzun rəməl-10 qəlibinə (**dadadah dahda-dadah**) tam uyğun və ya ona yaxın olduqda məhz həmin qəlibin bölgüsü olan 3-4 bölgüsü hiss olunur. Məsələn:

Dam üstdə/3/dir damımız/4,
Qoşadır/3 xırmanımız/4.
Sən ordan çıx/4, mən burdan/3,
Kor olsun/3 düşmanımız/4.

Xalq bayatısı

Bu misalda birinci misranı həm adi 4-3 bölgüsündə, həm də ritmik quruluşu rəməl-10 qəlibinə yaxın olduğundan (cəmi 2 hacada fərq var) 3-4 bölgüsündə oxumaq olar. Həmin misra 3-4 bölgüsündə oxunduqda, rəməl-10 qəlibinin təhrif olunmuş variantı alınır. İkinci misra rəməl-10 qəlibinə dəqiq uyğun gəldiyinə görə avtomatik olaraq 3-4 bölgüsündə oxunur və həmin misranı 4-3 bölgüsündə oxumaq mümkün olmur. 3-cü misrada ritmik quruluş əruz qəlibinə yaxın olmadığından yalnız adi 4-3 bölgüsündə oxuna bilər. 4-cü misranın ritmik quruluşu isə rəməl-10 qəlibinə çox yaxın olduğundan (yalnız “olsun” sözündə birinci heca qısa əvəzinə uzundur) məhz 3-4 bölgüsündə deyilir.

Xalq şeiri nümunələrinin əruz qəlibinə bu cür təsadüfi (qeyri-iradi) təbə olması əruzun dilimizə yad olması

fikrinin yanlış olduğunu bir daha təsdiq edir. Özü də belə təsadüfi uyğunluğa təkcə bayatılarda yox, başqa folklor nümunələrində də rast gəlinir. Məsələn, xalq tapmacasından “*ağamın bir donu var qatlamaq olamaz...*” ifadəsi dəqiqliklə rəməl-7 (dadada**h** dahda-dada**h** dahda-dada**hdah**) qəlibinə uyğundur.

Ədəbiyyat nəzəriyyəsində sözlərin bölgülərdə parçalanması heca vəznə üçün ümumiyyətlə inkar edildiyindən 7-hecalı şeirin 5-2 və 2-5 bölgülərinin də olduğu qeyd edilir. Əslində isə, bölgüləri bütöv sözlərdən ibarət götürməklə 5-2 və ya 2-5 bölgülərini yalnız nəzəri cəhətdən qəbul etmək olar, bu, praktiki olaraq özünü doğrultmur. Belə ki, misra qısa olduğundan praktiki olaraq sözün bölgülərdə parçalanması normal səslənir və həmişə 4-3 (və xüsusi hallarda 3-4) bölgüsü hiss olunur. Misallar:

Maral **durdu**/4/**ğu** yerdə/3,
Boynun **burdu**/4/**ğu** yerdə/3,
Qolun **quru**/4/**sun**, ovçu/3,
Maral **vurdu**/4/**ğun** yerdə/3.
Xalq bayatısı

Maralam **dü**/4/**zə** gəlləm/3,
Otlaram **dü**/4/**zə** gəlləm/3,
Yüz il **qaza**/4/**mat** çəksəm/3,
Çıxanda **si**/4/**zə** gəlləm/3!
Xalq bayatısı

8-hecalı şeir. Həm şifahi, həm də yazılı ədəbiyyatda geniş yayılıb. Burada bölgü bir qayda olaraq 4-4 olur. Sözlər bölgülərdə parçalana bilər. Ədəbiyyat nəzəriyyəsində sözlərin bölgülərdə parçalanması heca vəznə üçün ümumiyyətlə inkar edildiyindən 8-hecalı şeirin də başqa bölgüləri (5-3, 3-5 və s.) qeyd olunur. Lakin 7-hecalı şeirə aid olan uyğun bölgü xüsusiyyəti 8-hecalıya da aiddir.

Yəni, 8-hecalı şeirdə də misra qısa olduğundan istənilən halda, sözlərin bölgülərdə parçalanması hesabına olsa da, həmişə 4-4 bölgüsü hiss olunur. Misal (bölgülərdə parçalanan sözlər tünd hərflərlə verilmişdir):

Düşdün **uğur**/4/**suz** dillərə/4,
Nəhs aylara/4, nəhs illərə/4.
Nəsillərdən/4 nəsillərə/4
Keçən bir **söh**/4/**rətin** vardır/4;
Oğlun, qızın/4 bəxtiyardır/4...

...Sıra dağlar/4, gen dərələr/4,
Ürək açan/4 mənzərələr/4...
Ceyran qaçar/4, cüyür mələr/4,
Nə çoxdur **oy**/4/**lağın** sənin/4!
Aranın, **yay**/4/**lağın** sənin/4.

S.Vurğun

9-hecalı şeir. O qədər də diləyatımlı olmadığından nadir hallarda istifadə olunan şeir ölçüsüdür. Əsasən 3-3-3 bölgüsündə olur. Hətta 4-5 bölgülü variantı da mümkündür.

3-3-3 bölgüsündə yazılmış şeirə misal:

Özümə/3 var-dövlət/3 yığmadım/3,
Sərvətim/3 bir qələm/3, bir varaq/3...
Heç bircə/3 manatım/3 yox mənim/3,
Axırət/3 gününə/3 qoymağa/3...

...Şeirlə/3 yasımı/3 saxlayın/3,
Şeirlə/3 tapşırın/3 torpağa/3...
Mən sözdən/3 xəzinə/3 topladım/3,
Axırət/3 gününə/3 qoymağa/3...

C.Novruz

Deyilişin normal səsləndiyi hallarda sözlər bölgülərdə parçalana bilər:

...Nə deyim/3 o **yekə**/3/**başlara**/3?!

Çaldılar/3 ruhunu/3 daşlara/3.

M.Müşfiq

9-hecalı şeirin 4-5 bölgülənməsinə malik variantı isə kifayət qədər diləyatımlı olmasına baxmayaraq hələlik bu variantın praktiki istifadəsinə rast gəlməmişik. Şerti misal kimi, Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” poemasının R.Rza tərəfindən tərcümə edilmiş 11-hecalı (6-5 bölgülü) parçasında hər misranın əvvəlindən “dedi” sözünü çıxmaqla misranın qalan hissəsini göstərmək olar:

...o diyarda/4 hansı sənət var/5?

...qəmi alıb/4 canı satırlar/5.

...qəmi almaq/4 heç ədəb deyil/5?

...aşıqlərdə/4 bu əcəb deyil/5...

10-hecalı şeir. Əsasən 5-5 bölgüsündə olur. Bəzən 6-4, 4-6 bölgülü variantına baxılır. 5-5 bölgülü şeirdə sözlər beşliklər arasında parçalanmır, beşliklər özləri ayrılıqda 5-hecalı şeirin xüsusiyyətlərini daşıyır. Bu ölçülü şeirdən o qədər də çox istifadə edilmir:

-Ay gözəl, gedək/5 gəzməyə bağa/5,

Qoy bir az baxım/5 o gül yanağa/5.

-Yanaqlarımı/5 neylərsən, oğlan/5,

Dağlarda çiçək/5 görməmişəm/5?

-Ay qız, sevmişəm/5 gül camalını/5,

Bir insaf elə/5, göstər xalını/5!

-Oğlan, gəl burax/5 xam xəyalını/5,

Məgər hil, mixək/5 görməmişəm/5?...

M.Rahim

Prof. Məmməd Əliyev (İracoğlu) yanlış olaraq aşağıdakı şeir nümunəsini 5-5 bölgülü heca vəznü nümunəsinə aid etmişdir (19, s. 176):

Mərmər hovuzun dörd qırağında,
Bülbüllər oxur şax budağında.
Hər nə istəsən Xudadan allam,
Dəllək dükanın yadıma sallam.

Əslində isə Novruz bayramı mərasimlərində oxunan bu şeir nümunəsi açıq-aşkar əruz vəzninin həzəc-13 (*Dah dahda-dadah dahda-dadahdah*) qəlibindədir. Yalnız 3-cü misrada bu qəlib cüzi pozulur. Lakin həmin misrada “istəsən” sözünü onun sinonimi olan “diləsən” sözü ilə əvəz etsək, misra həzəc-13 qəlibinə çox yaxın olan həzəc-11 (*Dah dahda-dadah dadah-dadahdah*) qəlibinə tam uyğun gələr. Hətta burada da əlavə olaraq “Xuda” sözünü onun sinonimi olan “Tanrı” sözü ilə əvəz etsək bu misra da həzəc-13 qəlibinə tam uyğun gələr.

Sual oluna bilər ki, folklorda bu əruz nümunəsi necə yaranmışdır? Əvvəlki araşdırmamızda (13) da qeyd etdiyimiz kimi, folklor nümunələrində sadə əruz qəliblərinə təsadüfi uyğunluq ola bilər. Lakin Həzəc-11 və həzəc-13 qəlibləri folklor nümunələrinin təsadüfi uyğun gələ biləcəyi dərəcədə sadə qəliblər deyil. Belə ki, bu qəlibin bölgüsü (1-4-5 və ya 5-5) folklor nümunələrinin bölgüsünə uyğun deyil. Bu əruz nümunəsinin folklorda mövcud olmasını onunla izah etmək olar ki, bu nümunə əruzunu bilən müəllif tərəfindən yaradılmış, sonradan dildən dilə keçərək folklor nümunəsinə çevrilmişdir.

Prof. Məmməd Əliyev (İracoğlu) M. Müşfiqə məxsus aşağıdakı şeir nümunələrinin ayrı-ayrı misralarını da yanlış olaraq 6-4, 4-6, və 5-5, bölgülü heca vəznü nümunəsinə aid etmişdir (19, s. 176-177):

Mən bu gün Göygölü durğun gördüm,
Göygölün şəklinə vurğun gördüm,
Çırpınan bir quşu quş çağları,
Yeri çiskin dolu dik dağlardır...

Mədəndə bu gün fırtınalar var,
Çalxanmada ətrafda axınlar,
Avralçıların coşqunudur bu,
Div səslə maşınlar kimi gurlar.

Halbuki, açıq-aşkar görünür ki, həmin nümunələrdən birincisi əruzun rəməl-8 (*Dadadah dahda-dadah dahda-dadah*), ikincisi isə həzəc-13 qəlibində yazılmışdır. Hətta görkəmli əruzşünas Əkrəm Cəfər həzəc-13 qəlibinə nümunə kimi M.Müşfiqin eyni şeirindən bir misranı ("Neft olmasa işlərmə zavodlar") göstərmişdir (7, s. 353).

Məmməd Əliyevin (İracoğlu) 5-5 bölgülü 10-hecalı şeirə aşağıdakı şeir parçasını misal gətirməsi də doğru deyil (19, s. 177):

Yaz ola, dovğa ola yarpızla,
Yay ola, sərin sular sal buzla
Payız ola, pendir çörək qarpızla
Qış ola isti otaq bir qızla.

S.Vurğun

Belə ki, bu bəndin 1-ci və 4-cü misraları əruzun rəməl-6 (*dadadah dahda-dadah dahda-dadah*) qəlibinə tam uyğundur. 2-ci misra həmin qəlibin təqlididir. Belə ki, həmin misradakı "sərin" sözündə uzun və qısa hecanın yerləri dəyişikdir. Hətta kifayət qədər ahəngdar olduğundan yeni əruz qəlibi (*dadadah dadah-dadah dahda-dadah*) kimi də qəbul etmək olar. 3-cü misra isə 11-hecalı, 4-4-3 bölgülü heca vəznə nümunəsidir.

Müəllifin 5-5 bölgülü 10-hecalı şeirə Y.Əmrədən (*yenə orada, səh.-176*) və M.Şəhriyardan (*yenə orada, səh.-178*) gətirdiyi nümunələr isə doğrudur:

Ey Yunus Əmrə/5, sən bu ögüdü
Kəndi nəfsinə/5 versən yeg idi
Bilirəm demə/5, sən də gəl imdi,
Var bir kamilə/5 sor niyə gəldin
Y.Əmrə

Bizi yandırır/5 aman ayrılıq/5
Bu darıxdıran/5 duman ayrılıq/5
Gözə sovrulan/5 saman ayrılıq/5
Yaman ayrılıq/5, yaman ayrılıq/5.
M.Şəhriyar

Maraqlıdır ki, prof. Məmməd Əliyev (İracıoğlu) 5-5 bölgülü 10-hecalı şeirə yanlış misallar gətirdiyi halda elə həmin kitabının 273-cü səhifəsində qafiyə mövzusunda yazılmış hissədə müəllifi göstərilmədən verilmiş bir şeir nümunəsi 5-5 bölgülü 10-hecalı şeirə gözəl misal ola bilərdi (biz bu beytin müəllifini müəyyən edə bilmədik):

Köhnə qəfəsi/5 atdım bir yana/5,
Əlimlə saray/5 düzəltdim ona/5.

Bəzən 10-hecalı şeirin 4-6 bölgülü variantının olduğu da qəbul edilir, lakin bu variant diləyatımlı, ahəngdar olmadığından özünü o qədər də doğrultmur.

Prof. Məmməd Əliyev 4-6 bölgülü 10-hecalı şeirə nümunə kimi R.Rzanın şeirindən aşağıdakı parçanı misal gətirmişdir. (*yenə orada, səh.-177*):

Külək qarı/4 səpələr, Bəxtiyar/6,
Ağ geyinib/4 təpələr, Bəxtiyar/6.

10-hecalı şeirin 6-4 bölgülənməli variantına isə şərti misal kimi M.Müşfiqin sərbəst şeirindən aşağıdakı uyğun parçaları göstərmək olar:

Bu gecə nə qədər/6 xoş gecədir/4,
Bir qara qız kimi/6 tellicədir/4.
...Sevgilim, dayanma/6, sahilə gəl/4,
...Ulduzlar ətrafı/6 nur səpələri/4
Bir bölük uşaqdır/6 şən ləpələri/4.
Onların əlində/6 top kimi ay/4.
Sevgilim, başında/6 ağ kəlağay/4...
M.Müşfiq

Lakin göründüyü kimi burada bütün 4-lük bölgülər *dahda-dadah* ritmik vahidinə dəqiqliklə uyğundur və məhz bunun hesabına ahəngdarlıq yaxşı təmin olunur. Əks halda belə bölgülənmədə o qədər də normal ahəngdarlıq alınmaz. Halbuki, heca vəznində bölgünün hansısa ritmik vahidə uyğunluq şərti olmamalıdır.

11-hecalı şeir. 6-5 və 4-4-3 bölgülərində olur. **6-5 bölgülü 11 hecalı şeir ölçüsü müəllif ədəbiyyatında heca vəzninin ən geniş yayılmış şeir ölçüsüdür.** Bu da təsadüfi deyil. Belə ki, bu şeir ölçüsü həddən artıq diləyatımlı, xüsusi, gözəl avaza malikdir. Eyni zamanda, bu şeir ölçüsündə misranın və bölgülərin uzunluğu fikri ifadə etməyə, müxtəlif uzunluqlu sözlərdən istifadə etməyə imkan verir. 6-5 bölgülü variantda sözlər bölgülərdə parçalandığı halda deyiliş xeyli çətinləşdiyindən və avaz pozulduğundan buna yol verilmir.

6-5 bölgülü şeirdə 5-lik bölgü 5-hecalı şeirin xüsusiyyətlərini daşıyır. 6-lıq bölgünün isə öz daxilində bölgülənmə xüsusiyyəti belədir: bu bölgü 2-hecalı (və ya iki dənə birhecalı) sözlə başlayanda və ondan sonra 1-hecalı söz gəlməyəndə 2-2-2 (və ya 2-4) bölgüsü hiss olunur. Bu bölgü 4-hecalı sözlə başlayanda da 2-2-2 (və ya 4-2)

bölgüsü hiss olunur. Qalan bütün hallarda (3-hecalı sözlə başlayanda; 1-hecalı sözlə başlayanda və ondan sonra 1-hecalı söz gəlməyəndə; 6-hecalı bütöv sözdən ibarət olduqda və s.) 3-3 bölgülənməsi hiss olunur. Bu hallarda sözlər 3-lüklər arasında parçalana bilər. Misal:

...(Bu dil/2 şirin/2likdə/2)6 şərbət kimidir/5,
(Saflığı/3 qorunan/3)6 şərhad kimidir/5,
(Anamız/3 vətən də/3)6 qərbət kimidir/5
(Öz ana/3 dilini/3)6 bilməyənlərə/5.

(Beyninə/3 girmədi/3)6 ana öyüdü/5,
(Əsilsiz/3 yaşayıb/3)6 o, küt böyüdü/5.
(Görüm/2 haram/2 olsun/2)6 ananın südü/5
(Öz ana/3 dilini/3)6 bilməyənlərə/5.

(Bu gün/2 azad/2 dilli/2)6 Azərbaycanam/5,
(O taylı/3, bu taylı/3)6 vahid bir canam/5.
(Baxır/2 ögey/2 kimi/2)6 ağbirçək anam/5
(Öz ana/3 dilini/3)6 bilməyənlərə/5.

T.Bayram

4-4-3 bölgülü variantdan 6-5 bölgülü varianta nisbətən az istifadə olunur. Çünki, burada bölgülər daha çox və qısa olduğundan daha çox məhdudiyyət yaranır. Lakin 4-4-3 bölgüsü 6-5 bölgüsünə nisbətən daha ritmikdir. Çünki burada ardıcıl iki dördlük, sonda isə ondan bir heca qısa bölgünün (üçlüyün) gəlməsi ritmik təsir bağışlayır. Təsədüfi deyil ki, ritm üstündə deyilən klassik meyxanalar məhz bu ölçüdə deyilir.

4-4-3 bölgülü şeirlərdə deyilişin normal alındığı xüsusi hallarda sözlər bölgülərdə parçalana bilər. Əski nümunələrdəki bütöv sözlü 7-4 bölgülü misralarda da əslində 4-4-3 bölgüsü hiss olunur (*bax, səh.-111*).

Misallar:

Bircə bizim/4 haqqımız var/4 dünyada/3
Faş eləyək/4 bu ayrılıq/4 dərini/3.
Yurd bölünüb/4, torpaq gedib/4, el gedib/3,
İtirmişik/4 Vətənin **sər/4/həddini/3**.
M.Yaqub

Söyüddü zatınız/6, billəm, mollalar/5,
Uca boy verərsiz/6, barınız olmaz/5,
Dildən dost olarsız/6, könüldən əyri/5,
Doğru-dürüst/4 **etibarı/4/nız** olmaz/3...
Aşıq Ələsgər

Aşağıdakı misalda sözlərin bölgülərdə parçalanması daha çox baş vermişdir:

Neçə **padşah/4/lar** gəldi **sa/4/ibi**-cəng/3,
Cəmşidü Cəm/4, **Nuşirəva/4/ni** Hüşəng/3.
Dağyanus, Hülakü/6, Çingiz, Teymurləng/5,
Onlardan bircəsi/6 bu zaman hanı/5?
Aşıq Valeh

Ədəbiyyat nəzəriyyəsində sözlərin bölgülərdə parçalanması heca vəzni üçün ümumiyyətlə inkar edildiyindən belə parçalanmaların baş verdiyi nümunələr yanlış olaraq 11-hecalı şeirin başqa bölgülənmə variantlarına (4-3-4, 3-4-4, 5-6, 7-4 və s.) aid edilir.

Yuxarıdakı misallardan göründüyü kimi 11-hecalı şeirdə misraların bölgülərinin biri-birindən fərqlənməsi hallarına rast gəlinir. Bu hal əsasən şifahi ədəbiyyat, bəzən də yazılı ədəbiyyat nümunələrində baş verir. Daha bir misal:

Ələsgərəm, hər elmdən haliyam, (4-4-3)
Dedim “sən təbibsən, mən yaralıyam” (6-5)
Aşıq Ələsgər

12-hecalı şeir. Əsasən 4-4-4, bəzən 6-6 və 7-5 bölgüsündə olur. Adətən sözlər bölgülərdə parçalanmır. Lakin 4-4-4 bölgülü şeirdə deyilişin normal səsləndiyi hallarda sözlər bölgülərdə parçalana bilər. Məsələn:

...Azərbaycan/4 yarı yadda/4, yarı bizdə/4,
Əşidən yox/4 bu harayı/4, hayı – dəhşət/4...
Bu günümüz/4 ağırdırsa/4, dəhşətdirsə/4,
Sabahımız/4 kaş olmaya/4 daha dəhşət/4...

C.Novruz

6-6 bölgülü variant o qədər də diləyatımlı olmadığından çox az istifadə edilir. Məsəllər:

Çox gözəl bilirəm/6, qəlbimdə bircə an/6
Bu odu sönməyən/6 məhəbbət nədəndir/6!
Həyatım, varlığım/6, hər zaman, hər zaman /6–
Vətəndir, vətəndir/6, vətəndir, vətəndir/6!

S.Rüstəm

Hücum et kitaba/6, hücum et dəftərə/6,
Çalğıcı, gecikmə/6, nəğməni sən də çal/6!
Çal, havan yayılsın/6 yerlərə, göylərə/6,
Çünki, bu əsrimiz/6 istəyir qalmaqal/6!

M.Müşfiq

Göründüyü kimi 6-6 bölgülü, 12-hecalı şeirdə bir qayda olaraq sözlər nəinki 6-lıqlar, hətta 6-lıq tərkibindəki 3-lüklər arasında da parçalanmır. Sözlərin 6-lıqlar arasında parçalanmaması təbiiidir. Belə ki, bu zaman şeir deyilişi çətinləşər və ahəng pozular. Lakin burada 6-lıq bölgülərin 11-hecalı (6-5 bölgülü) şeirdəki xüsusiyyətlərini (*bax, səh.-31-32*) daşması mümkündür. Nədənə 6-lıq bölgünün həmin xüsusiyyətləri daşdığı 12-hecalı şeirlərə nadir hallarda rast gəlirik. Məsələn:

Milləti/ üzübdür/6 çəkişmək/, didişmək/6,
Bu da/ qanımızda/6 lap köhnə/ azarmış/6,
Nə qədər/ asanmış/6 əqidə/ dəyişmək/6,
Bir qurtum/ su içmək/6 qədər o/, asanmış/6
C.Novruz

Sözlərin 6-lıq daxilindəki kiçik bölgülərdə (üçlük-
lərdə) parçalandığı hala şərti misal:

Aldanma/mışam mən/6 hər yalan/çı sözlər/6,
Özüm/ qiymət/ verdim/6 əyriyə/ və düzə/6.

12-hecalı şeirin 7-5 bölgüsü də kifayət qədər diləya-
tımlıdır:

...Bu gün təzə bir gülün/7 açdığı gündür/5,
Dünyadan yalnızlığın/7 qaçdığı gündür/5.
Dost evində çəkilməmiş/7 yeni nəfəslər/5,
Əks etmiş divarlara/7 işıqlı səslər/5...
M.Müşfiq

M.Müşfiq 12-hecalı, 7-5 bölgülənməli variantdan
M.F.Axundzadənin M.S.Puşkinin ölümünə yazdığı “Şərq
poeması”nın farscadan dilimizə tərcüməsində də istifadə
etmişdir:

Gecə etdim uyğumu/7 gözümdən kənar/5,
Sordum: “Ey sirr çeşməsi/7 – ürəyim, nə var/5?
Nədən ötməz bağçanın/7 şeyda bülbulü/5,
Nədən qılmaz nitqinin/7 tutisi göftar/5?...”

7-5 bölgülü variantda sözlər bölgülər arasında
parçalanmır. Çünki, bu zaman deyiliş xeyli çətinləşər.
Bölgülər özləri isə 7 və 5-hecalı şeirin xüsusiyyətlərini
daşıyır. Kifayət qədər normal ahəngdə səslənməsinə

baxmayaraq nədənsə bugünkü poeziyamızda 7-5 bölgülü şeirlərə rast gəlmirik.

13-hecalı şeir. Bir qayda olaraq 4-4-5 bölgüsündə olur. Sözlər adətən bölgülərdə parçalanmır. Lakin ilk iki 4-lük 8-hecalı şeirin xüsusiyyətinin daşıya bildiyindən (8-5 bölgülənməsi) sözlər həmin 4-lüklər arasında parçalana bilər. O qədər də az istifadə olunmur:

Bir taleyin/4 oyununda/4 cütlənmiş zərik/5,
Yüz il qoşa/4 atılsa da/4 qoşa düşmərik/5.
Bir zərrənin/4 işığına/4 milyonlar şərik/5,
Dünya sənin/4, dünya mənim/4, dünya heç kimin/5.

M.Araz

6-7 variantı da kifayət qədər ahəngdardır. Lakin istifadəsinə hələlik rast gəlməmişik. Bu halda bölgülər uyğun olaraq 6 və 7-hecalı şeirin xüsusiyyətlərini daşıyır. Şerti misal:

Həyatda insana/6 yaxşı əməllər qalır/7,
İnsanın varlığı/6 yaxşı adla ucalır/7.

14-hecalı şeir. 7-7 bölgüsündə olur. Sözlər 7-liklər arasında parçalanmır. 7-liklər ayrılıqda 7-hecalı şeirin xüsusiyyətlərini daşıyır. Yəni 14-hecalı şeirin bölgülərini 4-3-4-3 və s. kimi də qəbul etmək olar. Sözlər 7-liklər daxilindəki kiçik bölgülərdə (4-3 bəzən də 3-4) parçalana bilər. Misal:

Mən səni öm/4/rüm boyu/3 təbəssümlü/4 görmüşəm/3,
Gülümsər göz/4/lərindən/3 sevinc, fərah/4 dərmişəm/3.
Sənin səa/4/dətinə/3 həyatımı/4 vermişəm/3,
Bəs nədir bu/4 hıçqırıq/3?.. Göz yaşın al/4/maz-almaz/3.
Canavarlar/4 önündə/3, gülüm, ağla/4/maq olmaz/3!

X.R.Ulutürk

15-hecalı şeir. Əsasən 8-7, bəzən də 7-8 bölgüsündə olur. Sözlər 8 və 7-liklər arasında parçalanmır. 8 və 7-liklər özləri isə ayrılıqda 8 və 7-hecalı şeirin xüsusiyyətlərini daşıyırlar. Yəni, 15-hecalı şeirin bölgülərini 4-4-4-3 və 4-3-4-4 (bəzən də 3-4-4-4) kimi də qəbul etmək olar (4-4-3-4 variantı isə praktiki olaraq özünü doğrultmur). Burada sözlər 8 və 7-liklər daxilindəki kiçik bölgülərdə (uyğun olaraq 4-4, 4-3 və ya 3-4) parçalana bilər.

4-4-4-3 bölgülü şeirə misal:

Altı gündə/4 xəlvə eylədi/4 aləmi süb/4/hanı mərd/3;
Aya, Günə/4 qərar qoyub/4, dolanır dün/4/yanı mərd/3.
Məhəmməd şə/4/ninə endi/4 doxsan min kəl/4/mə tamam/3,
Osman yazdı/4, cəm eylədi/4 otuz cüz Qu/4/ranı mərd/3.

Aşıq Ələsgər

4-3-4-4 bölgülü şeirə misal:

Ələsgər Məc/4/nun olub/3, düşüb Leyli/4 sevdasına/4;
Sailəm, bir/4 sayə sal/3, üz döndərmə/4 barı, gözəl/4!

Aşıq Ələsgər

15-hecalı şeir heca vəzninə o qədər də uyğun olmayan 3-4-4-4 bölgüsü ilə yazıldıqda misralar eyni bölgülənməyə malik rəməl-6 qəlibində yazılmış əruzvəznli şeirlərə bənzəyir (onun təqlidi kimi görünür). Belə şeirlər əsasən aşiq yaradıcılığında ("divani" və müxəmməs" şəkillərində) rast gəlinir:

Ay qonaq/3, bir bəri bax/4, gör necə dil/4/bər oynayır/4.
Gül zərif/3 dəstə dərib/4 dəstində gül/4/lər oynayır/4.
Naz ilə/3 ağ üzünə/4 düzübdür tel/4/lər oynayır/4,
Səsinə/3 həvəsinə/4, car çəkib el/4/lər oynayır/4.

Xəyyat Mirzə

Bir çox hallarda aşiq şeirlərində (əsasən “müxəmməs” şəklində) 15 və 16-hecalı misralar qarışıq olur. Yəni eyni şeirdə (bənddə) həm 15 (adətən 7-8 bölgüsündə), həm də 16-hecalı misralar olur:

Qəmgin idim/4, xələt verdi/4, məlul könlüm/4 açdı gözəl/4;
Arıfsən, əh/4/li-ruhsan/3, can cana peş/4/kaşdı, gözəl/4!
Ay qabaq/3 şölə verir/4, qaşın göyçək/4 qaşdı, gözəl/4!
Nə qədər gö/4/zəl görmüşəm/8, hamısından/4 başdı gözəl/4;
Cavanşir gö/4/zəllərinin/4 cəmişi qur/4/ban gözələ/4!
Aşiq Ələsgər

16-hecalı şeir. 8-8 bölgüsündə olur. Sözlər 8-liklər arasında parçalanmır. 8-liklər özləri isə ayrılıqda 8-hecalı şeirin xüsusiyyətlərini daşıyırlar. Yəni, 16-hecalı şeirin bölgülərini 4-4-4-4 kimi də qəbul etmək olar. Sözlər 8-liklər daxilindəki kiçik bölgülərdə (4-4) parçalana bilər:

...Kafiri də/4 sevən olsa/8, açar, **gözəl/4/ləşər** hələ/8,
Eşq, məhəbbət/4 yaşayırsa/8, tükənməyib/4 bəşər hələ/8.

...Bu dünyamı/4 dəyişərəm/8 səni **unut/4/maqdan** ötrü/8,
Ölümə **el/4/çi** düşərəm/8 səni **unut/4/maqdan** ötrü/8.
C.Novruz

Prof. Məmməd Əliyev (İracoğlu) 16-hecalı şeirin 7-9 bölgülənməsinə malik olduğunu da qəbul edərək buna misal kimi M.Şəhriyarın “Səhəndə məktub” şeirini göstərmişdir (19, s. 203-204). Halbuki, həmin şeir heca vəznində yox, ərəz vəzninin rəməl-5 qəlibində yazılmışdır:

Şahdağım, çal papağım, el dayağım, şanlı səhəndim,
Başı tufanlı səhəndim, ürəyi qanlı səhəndim...
M.Şəhriyar

İndiyədək heca vəzninin ritmik xüsusiyyəti yalnız bölgülənmə və heca sayı baxımından araşdırılmışdır. Başqa sözlə, heca vəzninin ritmik xüsusiyyətinin yalnız bölgülənmə və heca sayı ilə bağlı olduğu zənn edilmişdir. Halbuki, bu vəznin ritmik xüsusiyyətinin məhz uzun və qısa hecalar (metrik) baxımından da araşdırılmasına ehtiyac vardır. Yəni heca vəzni uzun və qısa hecalar baxımından da müəyyən qanunauyğunluqlara (qaydalara) malikdir. Əruz vəznində uzun və qısa hecaların dəyişməz ardıcılığı tələb olunduğu halda, heca vəznində uzun və qısa hecalarla bağlı başqa tələblər var.

Heca vəzninin uzun və qısa hecalar baxımından ritmik xüsusiyyəti (metro-ritmik xüsusiyyəti) ondan ibarətdir ki, bu vəzn misranın bölgüləri daxilində uzun və qısa hecaların bərabərliyini – balansını tələb edir. Belə ki, misraların bölgüləri daxilində uzun hecalar nəzərə cəpə qədər azlıq təşkil etdikdə, qısa hecalarda saitlər məcburi uzadılır və bununla da bölgü daxilində uzun və qısa hecaların say fərqi minimuma endirilir. Yəni təqribi də olsa bərabərlik təmin edilir. Bu hal 7-hecalı şeirdə özünü daha çox göstərir. Misal (uzanan saitlər tünd rənglə verilmişdir):

Ba-ğ**a** gir-di/4mü-zü-mə/3,
Ti-kan bat-dı/4 di-z**i**-mə/3.
Ə-yil-dim çı/4xart-ma-ğ**a**/3,
Yar sa-taş-dı/4 göz**ü**mə
Xalq bayatısı

Göründüyü kimi bayatının 1-ci misrasının 4-lük bölgüsündə üç qısa və cəmi bir uzun heca olduğundan bölgünün ikinci hecasının (“ğ**a**”) saiti məcburi uzadılır. Həmin misranın 3-lük bölgüsündə isə hər üç heca qısa olduğundan bölgünün ikinci hecasının (“z**ü**”) saiti məcburi

uzadılır. Eyni hadisə 2-ci və 4-cü misraların 3-lük bölgülərində də baş verir. 2-ci, 3-cü və 4-ü misranın 4-lük bölgülərində uzun və qısa hecaların sayları biri-birinə bərabər (2:2) olduğundan heç bir hecada saitın məcburi uzanması baş vermir. 3-cü misranın 3-lük bölgüsündə isə birinci heca uzun, qalan iki heca qısadır və üçüncü hecanın saiti uzanır. 3-lük bölgülərdə bir hecanın uzun olması adətən təqribi balansını təmin edir. Lakin burada iki qısa heca dalbadal gəldiyindən bu hecalardan birində saitın məcburi uzanması baş verir.

Bölgülərdə uzun hecalar çoxluq təşkil etdikdə isə şeir deyilişi ləngləşir və çətinləşir. Misal (uzun hecalar tünd rənglə verilmişdir):

...Qəfil gün doğ/4sa bir gecə/4,
Min-min gizli/4 günah görsək/4,
Üstünü ör/4tə bilməsə/4,
Bu dünyanı/4 çılpaq görsək/4,
Başımıza/4 hava gələr/4,
ağımız ça/4şar bəlkə də/4.
Hamı birdən/4 baş götürüb/4
dünyadan qa/4çar bəlkə də/4...

R.Rövşən

Əruz vəznə və onun haqqında formalaşmış yanlış təsəvvürlərə aydınlıq

Əruz – uzun və qısa hecaların müəyyən kombinasiyalarda gözəl oxunuş ritmi yaradan ardıcılığının bütün misralarda dəqiqliklə gözlənilməsi ilə müəyyən olunan şeir vəznidir. Uzun hecalara qapalı hecalar və saiti uzanan açıq hecalar, qısa hecalara isə saiti uzanmayan açıq hecalar aiddir.

Əruzda misraların uzunluğunu, ritmik quruluşunu (uzun və qısa hecaların düzülüşünü) və bölgülərini əvvəlcədən tərtib olunmuş **qəliblər** müəyyən edir. Əruzun tarixə məlum ilk geniş nəzəriyyəçisi olan ərəb filoloqu Xəlil İbn Əhməd (718-792) müəyyən etdiyi qəliblərdə bölgüləri təfilələr (ərəbcə “fə’ələ” feilindən yaranmış müxtəlif ifadələr), uzun və qısa hecaların yerini isə təfilələrdəki uzun və qısa hecalar müəyyən edir.

X.İ.Əhməd əruz nəzəriyyəsinin ən kiçik anlayışından (vahidindən) ən böyük anlayışına qədər olan inkişafını *sxem*–2-dəki kimi təsvir etmək olar.

Sxemdən göründüyü kimi X.İ.Əhməd nəzəriyyəsində ən kiçik vahid (ünsür) ritmik yox, qrafiki xarakter daşıyır. Ən kiçik ritmik vahidlər isə 6 *rükndən* ibarət qəbul olunmuşdur. Əslində əruzun ən kiçik ritmik vahidi olan **uzun və qısa heca** anlayışları isə bu nəzəriyyədə yoxdur. Halbuki rükn kimi yalnız həmin iki növ hecanı qəbul etmək və elə ərəb qrafikası ilə onu asanlıqla ifadə etmək olardı. Belə ki, ərəb əlifbasında uzun hecaları birincisi hərəkəli, ikincisi hərəkəsiz olmaqla iki hərf (bu “yüngül səbəb” adlı rüknə eynidir), qısa hecaları isə bir hərəkəli hərf (buna uyğun rükn yoxdur) kimi izah etmək olardı.

Nəzəriyyədə rüknlərdən qəliblərə qədər daha iki mürəkkəb mərhələ (əslə və törəmə təfilələr) keçilir. Halbuki, ən kiçik vahid olan uzun və qısa heca anlayışından birbaşa qəliblərə də keçmək olardı.

Məlum araşdırmamızda (13) sadələşdirilmiş qəlibləri tərtib etməklə bu problemi artıq həll etmişik. Sadələşdirilmiş qəliblərdə ən kiçik ritmik vahid kimi cəmi iki ünsürdən istifadə edilir: qısa hecalar – “da”, uzun hecalar isə “**dah**” ünsürü ilə ifadə olunur. Azərbaycan əruzunda işlənən qəliblərin variantlarının sayı yüzlərlədir. (*Daha ətraflı məlumat üçün bax, 7 və 13*). Azərbaycan əruzunda işlənən əsas qəliblərin sadələşdirilmiş variantlarının siyahısı 46-61-ci səhifələrdə verilmişdir.

Hərəkəsiz və hərəkəli ərəb hərfləri. Şərti işarələri uyğun olaraq: ' (əlif) və ° (hə)

Müxtəlif kombinasiyaları nəticəsində
6 rükn yaranır:

Rüknlər: *yüngül səbəb (bir hərəkəli və bir hərəkəsiz hərflər), ağır səbəb (iki hərəkəli hərflər), yanaşı vətəd (iki hərəkəli və bir hərəkəsiz hərflər), aralı vətəd (bir hərəkəli, bir hərəkəsiz və bir hərəkəli hərflər), kiçik fasilə (üç hərəkəli və bir hərəkəsiz hərflər), böyük fasilə (dörd hərəkəli və bir hərəkəsiz hərflər).*

Müxtəlif kombinasiyaları nəticəsində
8 əsli təfilə yaranır:

Əsli təfilələr: fə'Ulün, fA'ilün, məfA'ilün, fA'ilAtün, müstəf'ilün, müfA'ələtün, mütəfA'ilün, məf'UIAtü

Müxtəlif dəyişmələr – zihaflar nəticəsində
60-dan çox törəmə təfilə yaranır:

Törəmə təfilələr

Müxtəlif kombinasiyaları nəticəsində
qəliblər yaranır

Qəliblər

Yarandığı əsli təfilələrdən asılı olaraq
16 bəhrdə qruplaşdırılır:

Bəhrlər: Təvil, mədid, bəsit, vafir, kamil, həzəc, rəcəz, rəməl, səri, münsərih, xəfif, müzare, müqtəzəb, müctəs, mütəqarib, mütədarik

Ritmik yaxınlıqlarına görə 5 dairədə
qruplaşdırılır:

Dairələr: I dairə - təvil, mədid, bəsit; II dairə - vafir, kamil; III dairə - həzəc, rəcəz, rəməl; IV dairə - səri, münsərih, xəfif, müzare, müqtəzəb, müctəs; V dairə - mütəqarib, mütədarik.

Sxem-2

Adətən əruzun ərəb dilindən öz-özünə doğduğunu, yeni ərəblərin xalq yaradıcılığının məhsulu olduğunu deyirlər. Əslində isə əruz elə bir dəqiq ritmik sistemə məlikdir ki, heç bir xalqın (o cümlədən ərəblərin) dilində öz-özünə formalaşa bilməzdi. Yəni bu vəzn xalq yaradıcılığının məhsulu ola bilməz (*bax, 13*). Bu gün əruzdan istifadə edən xalqlar (ərəblər, farslar və s.) da əruz yaranana qədər xalq yaradıcılığı məhsulu kimi məhz sillabik vəzn-dən istifadə etmişlər. Məsələn, Ərəblər özləri də əruz yaranana qədər sillabik xarakterli “rəcəz” şeir formasından (*bax, 54 və 13*) istifadə ediblər və bu forma üzərində şüurlu fəaliyyət nəticəsində əruzunu yaradıblar. Belə olan halda heca vəzninə necə yalnız türk dilinə məxsus və əruzdan mənşəcə tamamı ilə fərqlənən bir vəzn kimi baxmaq olar?

Əruz vəzni haqqında yanlış təsəvvür yaradan (hətta əksər filoloqlarda) əsas amillərdən biri **əruzun guya heca vəznindən fərqli olaraq misralarda heca sayının bərabərliyinə əsaslanmadığı fikrinin irəli sürülməsi-dir**. Yuxarıda istinad etdiyimiz kitabımızda toxunduğumuz bu problemə yenə və daha ətraflı toxunmağı lazım bilirik. Çünki, **kiminsə nə vaxtsa belə yanlış fikri irəli sürməsi və əruzunu yaxşı bilməyən şəxslərin kor-koranə bu fikri dö-nə-dö-nə təkrarlaması demək olar ki, şeirşünaslığımızın yanlış bir istiqamətdə inkişaf meylinə səbəb olmuşdur**. Bu fikri inanan şəxslər əruzla heca vəznini mənşəcə tamamı ilə biri-birindən ayırırlar və elə güman edirlər ki, əruz mənşə etibarı ilə ərəb dilinin, heca vəzni isə türk dilinin təbiətindən doğmuşdur. Başqa sözlə, heca vəzni türk dilindən necə doğmuşdursa, əruz vəzni də ərəb dilindən elə doğmuşdur. (halbuki, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi ərəblər özləri də əruz yaranana qədər sillabik vəzn-dən istifadə ediblər və bu vəzn üzərində əruzunu yaradıblar). Və hesab edirlər ki, heca vəzninin misralarda heca sayının bərabərliyi prinsipi türk dilindən

doğan və heca vəzninə məxsus müstəsna xüsusiyyətidir ki, ərüz vəznində yoxdur. Əslində isə, ərüz vəznində də misralarda sırf səsləniş baxımından heca sayları bərabər olur (*bəzi hallar istisnadır, bax 13, s. 19-20*), bunu inkar etmək olmaz. Və bu vəzn heca vəznindən əsasən əlavə bir şərtlə – uzun və qısa hecaların dəyişməz ardıcılığı ilə fərqlənir. Burada sabit, dəqiq, ahəngdar ritm yarandığından yeni, heca vəznindəkindən fərqli bölgülənmə formaları meydana çıxır və sözlərin bölgülərdə parçalanması həmişə normal səslənir. **Yəni ərüza əslində heca vəzninin xüsusi halı kimi də baxmaq olar. Bu baxımdan ərüz əslində yalnız metrik yox, sillabik-metrik vəznidir.**

Bəs ərüzda misralarda heca saylarının bərabər olmaması fikri haradan qaynaqlanır? Bu yanlış fikir onunla əlaqədar meydana çıxmışdır ki, ərəb müəllifləri şeirə hecalar və onların səslənişi baxımından yox, ərəb qrafikasındakı hərflərin sayı və xüsusiyyəti baxımından yanaşmışlar. Problemin kökü burdadır. Ərəb dilində də ərüz şeirinin səslənməsindən açıq-aşkar heca saylarının bərabərliyini müşahidə edə bilərik.

Bütün bu yanlış baxışlar ərüzvəznli türk poeziyasının inkişaf tarixinin də düzgün qiymətləndirilməməsinə səbəb olmuşdur. Guya ərüz vəzninin türk dilinə tətbiq olunması ərəb və fars dilləri ilə müqayisədə həddən artıq çətin və problemli olmuş, şairləri bu həmişə narahat etmişdir. Əsas və demək olar ki, yeganə problem kimi isə türk sözlərində saitlərin süni uzadılması göstərilir. Əslində isə şeirdə ərüzün tələbi ilə saitlərin süni uzadılması (*“imalə”*) klassik poeziyamızda nəinki böyük problem hesab edilməmiş, hətta bir ənənəyə çevrilmişdir. Belə uzanmalara ərəb və fars şeirində də rast gəlinir. Bunu böyük bir problemə, faciəyə çevirmək lazım deyil. Bu hal hətta heca vəznində də (*bax, səh. 39-40*), musiqimizdə də baş verir. Özü də türk şeirində bu uzanmalar əsasən

uzun hecaları daha çox olan əruz qəliblərindən istifadədə baş verir. Halbuki, əruzda uzun və qısa hecaların balans təşkil etdiyi və hətta qısa hecaların daha çox olduğu qəliblər də var. Yəni **əruz uzun hecaların çoxluğu demək deyil**. Əruzvəznli türk şeirində imalələrə yol verməmək də mümkündür (*daha ətraflı məlumat üçün bax, 13, səh. 3-17*).

Əgər doğrudan da əruz vəzninin türk dilinə tətbiq olunması həddən artıq çətin və problemlı olubsa, bəs son min illik yazılı türk poeziyasının böyük əksəriyyəti əruz vəznində necə yaradılmış, dahi şairlər necə yetişmişdir? Ədəbiyyatşünaslarımız bir az da irəli gedərək son min illik əruzvəznli türk poeziyasını təmiz türk poeziyası yox, “ərəb-fars təsirli poeziya” adlandıraraq bu böyük milli sərvətimizi qiymətdən salırlar. Halbuki **əruz yalnız bir poetik vasitədir, nə ərəb, nə də fars dili demək deyil və onun ritmik ünsürləri türk folklorunda da var** (bax, yenə ora).

Ən nəhayət, XX əsrin əvvəlindən təmiz türkcədə, imalələrə demək olar ki, yol vermədən əruz şeiri yazmaq ənənəsinin başlanması və çox uğurla davam etdirilməsi əruzun türk dilinə uymaması haqqında irəli sürülən fikirlərin yanlış olduğunu praktiki olaraq sübut etdi. Təmiz türkcədə əruz yaratma ənənəsi M.Ə.Sabir, A.Səhhət, T.Fikrət, Ə.Vahid, S.Rüstəm, S.Vurğun, M.Seyidzadə, M.Müşfiq, M.Şəhriyar, C.Xəndan, H.Qəni, B.Azəroğlu, B.Vahabzadə, Qabil, H.Mail, B.Pünhan, Ş.Fazil və b. yaradıcılığında yaranmış və davam etdirilmişdir. Bu gün də bu hərəkətin A.Buzovnalı, İ.Fəhmi, Ə.Qurbanlı və adını bilmədiyimiz onlarla gənc, istedadlı nümayəndələri var. Fikrimizcə, əruzvəznli yaradıcılıqda bu müsbət ənənənin yaranmasının əsas səbəbi XX əsrdə məhz təmiz ədəbi dilimizin formalaşması və bu dildə kütləvi tədrisin aparılması olmuşdur. Artıq təmiz ədəbi dilimizin təsiri altında formalaşmış şairlərimiz istəsələr də əruz vəznində yaz-

dıqları şeirləri yad leksik və fonetik ünsürlərlə yazı bil-
məzlər və ya bu onlar üçün daha çətin olar.

Azərbaycan əruzunun sadələşdirilmiş qəliblərinin siyahısı

Bu siyahıda əvvəlki kitabımızdakı (13) siyahı ilə mü-
qayisədə bəzi qəliblərin bölgülənmə variantlarında əlavə-
lər var. Həmçinin istifadəsi yeni aşkar edilmiş səri-3 və
həzəc-19 qəlibləri siyahıya əlavə edilmişdir. Beləliklə qə-
liblərin sayı artıq 78-yə çatmışdır. Digər fərqli cəhət on-
dan ibarətdir ki, bu siyahıda qəliblərin X.İ.Əhməd təfilələri
ilə ifadəsi verilməmişdir.

Həzəc bəhri

1. **Dadah-dahdah dadah-dahdah dadah-dahdah dadah-dahdah**
Apardı könlümü bir xoş qəmərüz canfəza dilbər
İ. Həsənoğlu

2. **Dadah-dahdah dadah-dahdah dadahdah**
Cənabından səva yoxdur gümanı
X. B. Natəvan

3. **Dadah-dahdah dadah-dahdah**
Yıxılmış gördüyün dövrən
S. Vurğun

4. **Dadah-dahdah dadahdah dadah-dahdah dadahdah**
Dəva dərdimə qılma ki, dərdin xoş davadır
Q. Ə. Bürhanəddin

5. **Dadah-dahdah dadahdah**
Könül hicrində qandır
C. Rəmzi

6. Dadah-dadah dadah-dadah dadah-dadah dadah-dadah
Payız çağında hər səhər soyuq-soyuq külək əsər
A. Səhhət

7. Dadah-dadah dadah-dadah
Baharın özgə hüsnü var
Ə. Cəmil

8. Dah-dahda dadah-dahda dadah-dahda dadahdah

Daha ahəngdar bölgülənmə ilə:

Dah dahda-dadah dahda-dadah dahda-dadahdah
Aydanmı, Günəşdənmi yarandın, de, nədənsən?
S. Vurğun

9. Dah-dahda dadah-dahdah dah-dahda dadah-dahdah

Daha ahəngdar bölgülənmə ilə:

Dah dahda-dadah dahdah dah dahda-dadah dahdah
Heç şəm ilə ram olmaz pərvanələriz bizlər
Qövsü Təbrizi

10. Dah-dahda dadah-dahdah

Daha ahəngdar bölgülənmə ilə:

Dah dahda-dadah dahdah
Alqış sənə, ey zəhmət
A. Şaiq

11. Dah-dahda dadah-dadah da-dahdah

Daha ahəngdar bölgülənmə ilə:

Dah dahda-dadah dadah-dadahdah
Məcnun deyə tən edir xəlayiq
M. Füzuli

12. Dah-dah-dah dah-dadah dadahdah

Daha ahəngdar bölgülənmə ilə:

Dahdah-dahdah dadah-dadahdah
Qurbanıdır hər şeyim vətənçün
Şərti

13. Dah-dahda dadah-dahda dadahdah

Daha ahəngdar bölgülənmə ilə:

Dah dahda-dadah dahda-dadahdah
Neft olmasa işlərimi zavodlar
M. Müşfiq

14. Dah-dahda dadah-dahdah dah-dahda dadah

Daha ahəngdar bölgülənmə ilə:

Dah dahda-dadah dahdah dah dahda-dadah
Sövda ilə əqlimdir bir tac ilə sər
Q. Bürhanəddin

15. Dah-dahda da-dahdah

Və ya:

Dah dahda-dadahdah
Dəng oldu qulağım
M. Ə. Sabir

16. Dahdadah dadah-dahdah dahdadah dadah-dahdah

Və ya:

Dahda-dahda dah-dah-dah dahda-dahda dah-dah-dah

Söylədi gəlīm qoy bir şurə mən də bülbül tək

Ə. Raci

17. Dah-dahda dadah-dahda dadah-dahda dadah

Daha ahəngdar bölgülənmə ilə:

Dah dahda-dadah dahda-dadah dahda-dadah

Zahid yüyürür məscidə əcr almaq üçün

M. Ə. Sabir

18. Dah-dahda dadah-dadah dadah-dahda dadah

Daha ahəngdar bölgülənmə ilə:

Dah dahda-dadah dadah-dadah dahda-dadah

Jurnal, qəzetə çıxır ki, millət oxusun

M. Ə. Sabir

19. Dah-dahda dadah-dahda dadah-dahda dadah-dahdah

Daha ahəngdar bölgülənmə ilə:

Dah dahda-dadah dahda-dadah dahda-dadah dahdah

Çox güldürəcəksənmi, gülüm, üstümə düşmanı?

Ə. Qurbanlı

Rəməl bəhri

1. Dahda-dahdah dahda-dahdah dahda-dahdah dahda-dahdah

Daha ahəngdar bölgülənmə ilə:

Dah-dadah dahdah-dadah dahdah-dadah dahdah-dadahdah

Və ya:

Dah-dadah dahdah-dadahdah dah-dadah dahdah-dadahdah
Şövqi-vüslət əldən aldı taqəti səbrü qərarın

M. H. Səhhaf

2. Dahda-dahdah dahda-dahdah dahda-dahdah dah-dadah

Daha ahəngdar bölgülənmə ilə:

Dahdahdah dahdah-dadah dahdah-dadah dahdah-dadah
Sevgidir, yalnız məhəbbətdir həyatın gövhəri

Ə. Vahid

3. Dahda-dahdah dahda-dahdah dahdahdah

Daha ahəngdar bölgülənmə ilə:

Dahdahdah dahdah-dadah dahdah-dadah
Ey üzü gül, ləbləri mərcanımız

İ. Nəsimi

4. Dahda-dahdah dahda-dahdah

Daha ahəngdar bölgülənmə ilə:

Dahdadah dahdah-dadahdah

Gündə bir baş, gündə bir qan

Ü. Hacıbəyli

5. Dada-dahdah dada-dahdah dada-dahdah dada-dahdah

Daha ahəngdar bölgülənmə ilə:

Dadadah dahda-dadah dahda-dadah dahda-dadahdah

Və ya:

Dadadah dahda-dadahdah dadadah dahda-dadahdah

Sinə gərdim yağıya əzm ilə son hərbə girişdin

S. Rüstəm

6. Dada-dahdah dada-dahdah dada-dahdah dadadah

Daha ahəngdar bölgülənmə ilə:

Dadadah dahda-dadah dahda-dadah dahda-dadah

Daş ürəklərdə yanib daşları sındırdı muğam

B. Vahabzadə

7. Dada-dahdah dada-dahdah dada-dahdah

Daha ahəngdar bölgülənmə ilə:

Dadadah dahda-dadah dahda-dadahdah

Bir ölümlə ayı mən göydə qapardım

F. Qoca

8. Dada-dahdah dada-dahdah dadadah

Daha ahəngdar bölgülənmə ilə:

Dadadah dahda-dadah dahda-dadah
Çevirib laylaya “can” kəlməsini
M. Dilbazi

9. Dada-dahdah dada-dahdah

Daha ahəngdar bölgülənmə ilə:

Dadadah dahda-dadahdah
Səni alqışlayır ümmət
Ə. Nəzmi

10. Dada-dahdah dadadah

Daha ahəngdar bölgülənmə ilə:

Dadadah dahda-dadah
Sənə coşmaq yaraşır
S. Rüstəm

11. Dada-dahda dahda-dahdah dada-dahda dahda-dahdah

Daha ahəngdar bölgülənmə ilə:

Dadadah dadah-dadahdah dadadah dadah-dadahdah
Nə üzüqaralıq etdim, mənə bu cəfa neçindir?
S. Ə. Şirvani

12. Dada-dahda dahda-dahdah

Daha ahəngdar bölgülənmə ilə:

Dadadah dadah-dadahdah
Vuracaq düz ortasından
B. Pünhan

13. Dada-dahda dahdadah

Daha ahəngdar bölgülənmə ilə:

Dadadah dadah-dadah

Bu nə novbahardır

M. Ə. Ləli

Mütədarik bəhri

1. Dahdadah dadah dahdadah dadah

Daha ahəngdar bölgülənmə ilə:

Dahda-dahdadah dahda-dahdadah

Səndən əl çəkib kəsməm ülfəti

M. Ə. Ləli

2. Dahdadah dahdadah dahdadah dah

Elm ilə əqli təkmil edək biz

Rza Zəki

3. Dahdadah dahdadah dahdadah dadah

Gövhərim, kövsərim, sağərim gözəl

C. Rəmzi

4. Dahdadah dadah

Daha ahəngdar bölgülənmə ilə:

Dahda-dahdadah

Olmur olmasın

Ə. Nəzmi

5. Dahdadah dahdadah dadah dadah

Tapmadım, tapmadım macal, macal

H. M. Şükuhi

6. Dahdadah dadah dahdadah dadah dahdadah dadah

Daha ahəngdar bölgülənmə ilə:

Dahda-dahdadah dahda-dahdadah dahda-dahdadah

Gül camalına düşsə toz əgər, qan olar könül

M. Ə. Ləli

7. Dahdadah dadah dahdadah dadah dahdadah dadah dahdadah dadah

Daha ahəngdar bölgülənmə ilə:

Dahda-dahdadah dahda-dahdadah dahda-dahdadah dahda-dahdadah

Rəqdi-canımı xaki-payinə bəzl edim həmə, ey gülüm, gülüm

Ö. Kəşfi

8. Dadadah dadadah dadadahdah

Sanasan canımın canısan sən

Q. Bürhanəddin

9. Dahdah-dahdah dahdah-dahdah

Rədd olsun bəy, rədd olsun xan

Ü. Hacıbəyli

Rəcəz bəhri

1. Dahdah-dadah dahdah-dadah dahdah-dadah dahdah-dadah

Axır zamanın fitnəsi şol gözləri şəhla imiş

İ. Nəsimi

2. Dahdah-dadah dahdah-dadah

Aşiq olan kamil gərək

Ş. H. Rəncur xanım

3. Dahda-dadah dadah-dadah dahda-dadah dadah-dadah

Məndə sığar iki cahan, mən bu cahana sığmazam

İ. Nəsimi

4. Dahda-dadah dadah-dadah

Başdan iki, bədəncə bir

S. Fazil

5. Dadah-dadah dahda-dadah

Koroğlunun bir atı var

Ü. Hacıbəyli

6. Dahda-dadah dahda-dadah dahda-dadahdah

Köhnə fikir, təzə libas geysə cəhalət!

F. Sadiq

7. Dadah-dadahdah dadah-dadahdah

Və ya:

Dadahda-dahdah dadahda-dahdah

Üzün görəydim, çıxaydı canım

M. H. Səhhəf

8. Dahda-dadah dahda-dadah dahda-dadah dahda-dadah

Ey dediyin cümlə yalan qovlu qərarın yox imiş

İ. Nəsimi

Müzare bəhri

1. Dah-dahda dahda-dahda dadah-dahda dahdadah

Daha ahəngdar bölgülənmə ilə:

Dah dahda-dahda dahda-dadah dahda-dahdadah

Bilməm bu nəzənin kimin istəkli yarıdır

Ə. Vahid

2 Dah-dahda dahda-dahdah dah-dahda dahda-dahdah

Daha ahəngdar bölgülənmə ilə:

Dah dahda-dahda dahdah dah dahda-dahda dahdah

Nemət ki, getdi əldən, qan ağlamaq rəvadır

M. Ə. Sabir

3. Dah-dahda dahda-dahdah

Daha ahəngdar bölgülənmə ilə:

Dah dahda-dahda dahdah

Açmış bənövşə, sünbül

H. Cavid

4. Dah-dahda dahdadah dah-dahda dahdadah

Daha ahəngdar bölgülənmə ilə:

Dah dahda-dahdadah dah dahda-dahdadah

Yaran, gəlin bu gün, fürsət məqamıdır

N. Vəfa

5. Dah-dahda dahdadah

Daha ahəngdar bölgülənmə ilə:

Dah dahda-dahdadah

Bir carə tapmışam

Ə. Raci

Münsərih bəhri

1. **Dahda-dadah dahdadah dahda-dadah dahdadah**
Oğlumuz ay Xansənəm, bir yekə pəlvan imiş

M. Ə. Sabir

2. **Dadah-dadah dahdadah dadah-dadah dahdadah**
Uşaq mənimdir əgər, oxutmuram əl çəkin

M. Ə. Sabir

3. **Dahda-dadah dahdadah dadah-dadah dahdadah**
Bilməz idim bir belə ağır olar ayrılıq

Şərti

4. **Dadah-dadah dahdadah dahda-dadah dahdadah**
Unutmaram heç zaman söylədiyin sözləri

Şərti

5. **Dahda-dadah dahdadah**
Çəkdi niqabın günəş

Seyid Zərgar

6. **Dadah-dadah dahdadah**
Qayıtmaram bir daha

Şərti

7. **Dahda-dadah dahda-dahda dahda-dadahdah**
Dağı-fırağına ehtimal nə mümkün

M. Füzuli

8. **Dahdah-dadah dadahdah**
Çox yatma, dur, a tənbel

A. Səhhət

Müctəs bəhri

1. Dadah-dadah dada-dahdah dadah-dadah dada-dahdah

Daha ahəngdar bölgülənmə ilə:

Dadahda dahda-dadah dahda-dahda dahda-dadahdah

Vəya:

Dadahda dahda-dadahdah dadahda dahda-dadahdah

Könüldə nuri-məhəbbət, gözümdə pərdeyi zülmət

H. Cavid

2. Dadah-dadah dada-dahdah dadah-dadah dadadah

Daha ahəngdar bölgülənmə ilə:

Dadahda dahda-dadah dahda-dahda dahda-dadah

Öyünmə, çox gözəlim, çox da gözlərin qaradır

Ə. Vahid

3. Dadah-dadah dada-dahdah

Daha ahəngdar bölgülənmə ilə:

Dadahda dahda-dadahdah

Yolunda sərsəriyəm mən

C. Rəmzi

4. Dadah-dadah dadadah

Daha ahəngdar bölgülənmə ilə:

Dadahda dahda-dadah
Ucundadır dilimin
Dəli şair

Mütəqarib bəhri

1. **Dadahdah dadahdah dadahdah dadahdah**
Bu il bizdən ayrıldı istəkli Sabir
Ə. Nəzmi

2. **Dadahdah dadahdah dadahdah dadah**
Qəzəl bildirir şairin qüdrətin
M. Füzuli

3. **Dahdah da-dahdah dahdah da-dahdah**

Və ya:

Dahdahda-dahdah dahdahda-dahdah
Ahu baxışlı bir nazlı dilbər
Rza Zaki

4. **Dahdah dadahdah**

Və ya:

Dahdahda dahdah
Hər şey sənindir
H. Cavid

Xəfif bəhri

1. **Dada-dahdah dadah-dadah dadadah**

Daha ahəngdar bölgülənmə ilə:

Dadadah dahda-dahda dahda-dadah
Qoca Qafqaz, adında bir əzəmət
İ. Cəfərpur

2. Dahda-dahdah dadah-dadah dada-dahdah

Daha ahəngdar bölgülənmə ilə:

Dahdadah dahda-dahda dahda-dadahdah
Düşməni-duni nabəkarə bəlayəm
M. Füzuli

Səri bəhri

1. Dahda-dadah dahda-dadah dahdadah

Məclisi-əyanda vurur tək səbir
M. Ə. Sabir

2. Dahda-dadah dahda-dadah

Sönməz işıqlarda vətən
S. Rüstəm

3. Dahda-dadah dahda-dadah dahda-dadah dahdadah

Çərxi-fələk, sal buların canına bir vəlvələ
Ə. Qurbanlı

Kamil bəhri

1. Dadadah-dadah dadadah-dadah dadadah-dadah dadadah-dadah

Yetər, ey fələk, bu cəfa, yetir məni-zarə sərv-i-rəvanimi
M. Füzuli

2. Dadadah-dadah dadadah-dadah

Məni axiri bu qəm öldürür
M. Ləli

Müqtəzəb bəhri

Dahda-dahda dah-dah-dah dahda-dahda dah-dah-dah

Və ya:

Dahdadah dadah-dahdah dahdadah dadah-dahdah

Zülfün olsa aşüftə bağrımı kəbab eylər

M. Ləli

Sərbəst şeir və onun növləri

Ədəbiyyat nəzəriyyəsində sərbəst şeir forması çox az araşdırılmışdır və bu sahədə fikir ayrılıqları, mübahisə doğuran məqamlar var. Ona görə də bu mövzuya xüsusi yer verməyi lazım bilirik.

Sərbəst şeirə dəqiq tərif verilmir və yalnız onun müəyyən xüsusiyyətləri haqqında danışılır. Bu şeir formasına bəzən “sərbəst vəzn” də deyirlər. Lakin bu doğru adlandırma deyil, çünki, bu şeir forması yalnız vəzni yox, həm də ayrıca bir şəkli ehtiva edir və heca və əruz vəznlərinin müəyyən xüsusiyyətlərini özündə daşıya bilir. Yəni, sərbəst şeir xüsusi şeir formasıdır ki, özünə məxsus vəzni və şəkli var.

Sərbəst şeirin mahiyyətini dəqiq açmaq üçün ilk növbədə onun digər şeir formalarından nə ilə fərqləndiyinə diqqət yetirmək lazımdır. Bu baxımdan sərbəst şeirin əsas fərqləndirici xüsusiyyətləri kimi aşağıdakıları göstərmək olar:

- *Misraların uzunluqlarının (onlarda olan heca saylarının) fərqli olmasına, onların sətrin ortası və sonuna səpələnməsinə yol verilməsi və ya ümumiyyətlə misraların olmaması (başqa sözlə, misralara ayrılmanın sərbəst olması və ya heç olmaması).* Digər şeir formalarında isə,

misralar mövcud olur və xüsusi hallar istisna olmaqla misraların uzunluqları bərabər olur.

- *Qafiyələnmə qaydasının sərbəst olması və ya ümumiyyətlə qafiyənin olmaması.*

- *Bölgülərin həm eyni, həm fərqli, həm də qismən (bu anlayışların mənasını aşağıda açacağıq) ola bilməsi və ya heç olmaması.*

- *Bəndlərə ayrılmanın sərbəst olması və ya heç olmaması.*

Bütün bu xüsusiyyətləri nəzərə alaraq, sərbəst şeirin aşağıdakı **növlərini** müəyyən edə bilərik:

1. **Eyni bölgülü, qafiyəli sərbəst şeir;**
2. **Fərli bölgülü, qafiyəli sərbəst şeir;**
3. **Qismən bölgülü, qafiyəli sərbəst şeir;**
4. **Bölgüsüz, qafiyəli sərbəst şeir** (“qafiyəli nəsr”);
5. **Eyni bölgülü, qafiyəsiz sərbəst şeir** (*yalnız nəzəri olaraq*);
6. **Fərqli bölgülü, qafiyəsiz sərbəst şeir;**
7. **Qismən bölgülü, qafiyəsiz sərbəst şeir;**
8. **Bölgüsüz, qafiyəsiz sərbəst şeir** (mənsur şeir).

5-ci növ yalnız nəzəri xarakter daşıyır, yəni praktiki olaraq hələ ki, aşkar etməmişik. Onu da qeyd edək ki, indiyə qədər ədəbiyyat nəzəriyyəsində sərbəst şeirin ən çoxu 3 növünün (19, s. 209) adı çəkilmişdir.

Eyni bölgülü, qafiyəli sərbəst şeir. Burada ardıcıl təkrarlanan bölgülər eyni heca sayına malik olur. Bölgülərdə heca sayı adətən 4-ə, həmçinin 7-yə, bəzən də 3-ə bərabər olur. Sözlər adətən bölgülərdə parçalanmır. Lakin deyilişin normal səsləndiyi hallarda sözlər bölgülərdə parçalana bilər. Qafiyələnmə qaydası sərbəstdir. Xüsusi hallar istisna olmaqla qafiyələr bölgülərin (həm də misrının) sonunda gəlir. Çünki, əks halda deyiliş çətinləşər.

Ən geniş yayılmış variantı **dördlük bölgülü** variantıdır. **Dördlük bölgülü qafiyəli sərbəst şeir** xüsusi gözəl avaza malik olur və fikri ifadə etmək üçün çox geniş

imkanlar açır. Misal (qafiyələr tünd rəngli hərflərlə verilmişdir):

Yoldaş ölüm/4!
Hamı bilir/4, sən çox evlər/4 **uçurmusan**/4,
Milyonları/4 bu dünyadan/4
vaxtlı-vaxtsız/4 **köçürmüşən**/4.
Qəhrəmanlar/4 aparmısan/4
bu aləmdə/4 yoxdur **tayı**/4,
Yer altında/4 olanların/4
Yer üstündə/4 yoxdur **sayı**/4.
Sınələrdə/4 çalın-çarpaz/4 **dağlar** qoyub/4,
Anaları/4, bacıları/4 **ağlar** qoyub/4,
Sən dahilər/4 susdurmusan/4 –
millətimin/4 **iftixarı**/4.
Susdurmusan/4 varlıları/4, kasıbları/4...
Qoymayırsan/4 göz açmağa/4 **adamı sən**/4,
Uşaq idim/4,
bir gün aldın/4 əllərimdən/4 **atamı sən**/4.
Söylə, azmı/4 fitnələri/4
dəf etdilər/4 əlin ilə/4?
Mənim qaynar/4 Müşfiqimi/4
məhv/4 etdilər əlin ilə/4.
Sən gəlirsən/4 gündüz olur/4, **gecə olur**/4,
Bəşər cansız/4 vücudunun/4
Qarşısında /4**cüce olur**/4...
Sən Əzrayıl/4 nəfəslisən/4,
Sən cəhənnəm/4 **qoxulusan**/4.
Sən tufəngdən/4, sən bombadan/4,
Sən atomdan/4 **qorxulusan**/4.
Nə zaman ki/4, hiss elədin/4
insanlara/4 **gərəksizəm**/4,
İlhamsızam/4, duyğusuzam/4, **ürəksizəm**/4,
Bu həyatdan/4 **tap, al məni**/4!
Min yol xahiş/4 eləyirəm/4, **apar məni**/4!

C.Novruz

Göründüyü kimi burada şeirin əvvəlindən sonuna dək bir dəfə də olsa sözlər dördlülük arasında parçalanmır. Lakin yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi deyilişin normal səsləndiyi hallarda bu parçalanma baş verə bilər. Bu zaman sözün parçalandığı ardıcıl dördlülük 8-hecalı şeirin xüsusiyyətlərini daşıyır:

Könül necə/4 sevinməsin/4, bahar gəlib/4, bahar gəlib/4,
Gəzib diyar/4-diyar gəlib/4.
Gəlib **əlin**/4/**də** lələlər/4,
Şəfəq dolu/4 piyalələr/4...

S.Rüstəm

“Bəhri-təvil” (“uzun dərya”) şeir formasını da sərbəst şeirin məhz bu növünə aid etmək olar. Belə ki, burada da bölgü (“*dada-dahdah*” dördlüyü) sabitdir və qafiyələnmə sərbəstdir. Sadəcə olaraq burada şeir misralara ayrılır, yəni mənşur formada yazılır. Halbuki, “Bəhri-təvil”i də qafiyələrə görə asanlıqla misralara ayırmaq və misraları səpələmək olar.

Bəhri-təvildə qafiyələnmənin fərqliliyi ondan ibarətdir ki, qafiyələr bölgülərin sonluğunda olmaya da bilər. Bu, deyilişin ahəngini pozmur, çünki, uzun və qısa hecalar baxımından ritmik quruluş sabitdir.

Aşağıda bəhri-təvilin hər iki (mənşur və misralara ayrılmış) variantda yazılışı verilmişdir.

Misal (mənşur variantda):

Ey fələk, zül/mün əyandır/, bu necə döv/ri-zamandır/ ki,
işim a/hü fəğandır/, məni yandır/ma, amandır/, gözümün əş/ki
rəvandır/, ürəyim dop/dolu qandır/, hamı qəmdən/ bu yaman-
dır/ ki, neçə əh/li-qələmlər/, buraxıb ca/nıma qəmlər/, qarışb
dər/di-bəhəmlər/, ürəyim in/di vərəmlər/, qəzetə, jur/nala bu-
küf/ri-şiyəmlər/ necə cürət/lə rəqəmlər/ yazıb, isla/ma sitəmlər/
eləyiblər/ ki, gərək a/ləmi isla/m(1)da, hər öl/kədə, hər

şəh/r(i)də dina/rü dirəmlər/ saçılıb, mək/təbi-nisvan/ açılıb, qız/
 balalar mək/təbə hazır/ olalalar, el/m(i)də mahir/ olalar, fəz/-
 l(i)də bair/ olalar, baş/dan ayağa/ geyələr don/, gedələr mək/-
 təbə on-on/, tutalar şi/veyi-bidət/, oxuyub nəh/v ilə hikmət/,
 alalar dər/si-təbabət/, bilələr cüm/lə kitabət/, edələr yaz/mağa
 adət/, itə ismət/, bata iffət/, aman ey va/h(ı), ay Alla/h(ı), bu
 qövm ol/du nə gümra/h(ı), bu nə şi/veyi ikra/h(ı), bu nə
 züm/reyi-bədxə/h(ı), salıb a/ləmə pərxa/ş(ı), bular la/l ola ey
 ka/ş(ı), düşə baş/larına da/ş(ı)! Xudaya/, bu nə göftə/r(ı), nə
 rəftə/r(ı), nə murda/r(ı), nə bia/r(ı), fənaka/rə bizi söv/q eləmək
 fik/rinə ama/də olublar/!...

M.Ə.Sabir

Misralara ayrılmış və səpələnmiş variantda:

Ey fələk, zül/mün əyandır/
 bu necə dövr/i-zamandır/
 ki, işim a/hü fəğandır/
 məni yandır/ma, amandır/
 gözümün əş/ki rəvandır/
 ürəyim dop/dolu qandır/
 hamı qəmdən/ bu yamandır/
 ki, neçə əh/li-qələmlər/
 buraxıb ca/nıma qəmlər/
 qarışıb dər/di-bəhəmlər/
 ürəyim in/di vərəmlər/
 qəzetə, jur/nala
 buküf/ri-şiyəmlər/
 necə cürət/lə rəqəmlər/
 yazıb, isla/ma sitəmlər/
 eləyiblər/ ki, gərək
 a/ləmi isla/m(ı)da,
 hər öl/kədə,
 hər şəh/r(i)də
 dina/rü dirəmlər/

saçılıb,
 mək/təbi-nisvan/ açılıb,
 qız/ balalar
 mək/təbə hazır/ olalalar,
 el/midə mahir/ olalar,
 fəz/lidə bair/ olalar,
 baş/dan ayağa/
 geyələr don/
 gedələr mək/təbə on-on/
 tutalar şi/veyi-bidət/
 oxuyub nəh/v ilə hikmət/
 alalar dər/si-təbabət/
 bilələr cüm/lə kitabət/
 edələr yaz/mağa adət/
 itə ismət/
 bata iffət/
 aman ey va/h(1),
 ay Alla/h(1),
 bu qövm
 ol/du nə gümra/h(1),
 bu nə şi/veyi ikra/h(1),
 bu nə züm/reyi-bədxə/h(1),
 salıb a/ləmə pərxa/ş(1),
 bular la/l ola ey ka/ş(1),
 düşə baş/larına da/ş(1)!
 Xudaya/, bu nə göftə/r(1),
 nə rəftə/r(1),
 nə murda/r(1),
 nə bia/r(1),
 fənaka/rə bizi söv/q eləmək
 fık/rinə ama/də olublar/!...

Onu da qeyd edək ki, türkcəmizə daha uyğun olması üçün burada bölgüləri 3-4-...-4-5 (***dadadah dahda-dadah dahda-dadah dahda-dadahdah***) kimi də qəbul

etmək olar. Bu halda şeirin mənsur variantının bölgülərə ayrılması aşağıdakı kimi olacaq:

Ey fələk/, zülmün əyan/dır, bu necə/ dövri-zaman/dır ki, işim/ ahü fəğan/dır, məni yan/dırma, aman/dır, gözümün/ əşki rəvan/dır, ürəyim/ dopdolu qan/dır, hamı qəm/dən bu yaman/dır ki, neçə/ əhli-qələm/lər, buraxıb/ canıma qəm/lər, qarışib/ dərdi-bəhəm/lər, ürəyim/ indi vərəm/lər, qəzetə/, jurnalə bu-küfri-şiyəm/lər necə cü/rətlə rəqəm/lər yazıb, is/lama sitəm/lər eləyib/lər ki, gərək/ aləmi is/lam(ı)da, hər/ ölkədə, hər/ şəh-r(i)də di/narü dirəm/lər saçılıb/, məktəbi-nis/van açılıb/, qız balalar/ məktəbə ha/zır olalalar/, elmidə ma/hir olalar/, fəzlidə ba/ir olalar/, başdan aya/ğa geyələr/ don, gedələr/ məktəbə on/-on, tutalar/ şiveyi-bi/dət, oxuyub/ nəhv ilə hik/mət, alalar/ dərsi-təbə/bət, bilələr/ cümlə kita/bət, edələr/ yazmağa a/dət, itə is/mət, bata if/fət, aman ey/ vah(ı), ay Al/lah(ı), bu qöv/m oldu nə güm/rah(ı), bu nə/ şiveyi ik/rah(ı), bu nə/ zümreyi-bəd/xah(ı), salıb/ aləmə pər/xaş(ı), bular/ lal ola ey/ kaş(ı), düşə/ başlarına/ daş(ı)! Xuda/ya, bu nə göf/tar(ı), nə rəf/tar(ı), nə mur/dar(ı), nə bi/ar(ı), fəna/karə bizi/ sövq eləmək/ fikrinə a/madə olublar/!...

Misralara ayrılmış və səpələnmiş variantda:

Ey fələk, /zülmün əyan/dır,
bu necə/ dövri-zaman/dır
ki, işim/ ahü fəğan/dır,
məni yan/dırma, aman/dır,
gözümün/ əşki rəvan/dır,
ürəyim/ dopdolu qan/dır,
hamı qəm/dən bu yaman/dır
ki, neçə/ əhli-qələm/lər,
buraxıb/ canıma qəm/lər,
qarışib/ dərdi-bəhəm/lər,
ürəyim in/di vərəm/lər,

qəzetə/, jurnala
 bu/küfri-şiyəm/lər
 necə cü/rətlə rəqəm/lər
 yazıb, is/lama sitəm/lər
 eləyib/lər ki, gərək/
 aləmi is/lam(ı)da,
 hər/ ölkədə,
 hər/ şəhr(i)də
 di/narü dirəm/lər
 saçılib/,
 məktəbi-nis/van açılib/,
 qız balalar/
 məktəbə ha/zır olalalar/,
 elm(i)də ma/hir olalar/,
 fəzl(i)də ba/ir olalar/,
 başdan aya/ğa
 geyələr/ don,
 gedələr/ məktəbə on/-on,
 tutalar/ şiveyi-bi/dət,
 oxuyub/ nəhv ilə hik/mət,
 alalar/ dərsi-təbə/bət,
 bilələr/ cümlə kita/bət,
 edələr/ yazmağa a/dət,
 itə is/mət,
 bata if/fət,
 aman ey/ vah(ı),
 ay Al/lah(ı),
 bu qöv/m
 oldu nə güm/rah(ı),
 bu nə/ şiveyi ik/rah(ı),
 bu nə/ zümreyi-bəd/xah(ı),
 salıb/ aləmə pər/xaş(ı),
 bular/ lal ola ey/ kaş(ı),
 düşə/ başlarına/ daş(ı)!
 Xuda/ya, bu nə göf/tar(ı),

nə rəf/tar(1),
nə mur/dar(1),
nə bi/ar(1),
fəna/karə bizi/ sövq eləmək/
fikrinə a/madə olub/lar!...

Üçlük bölgülü qafiyəli sərbəst şeirə misal:

-Şeş-qoşa/3!
-Pənc-çahar/3!
Nərd atır/3 qocalar/3
Bir şəhər/3 **bağında**/3
Bir payız/3 **çağında**/3
-Bu dü-bir/3!
-Bu sələr/3!
Çiskinli/3 bir səhər/3...
Nərdtaxta/3 **yaş** olur/3.
Daşları/3 **daş** olur/3.
Vururlar/3 səs **salmır**/3,
Güman ki/3, həzz **almır**/3
Oyundan/3 qocalar/3...
-Pənc-qoşa/3,
-Sə çahar/3!
-Darıxdım/3, Ağabəy/3,
-Deyirsən/3 dincələk/3?
Sükuta/3 daldılar/3
Bir qədər/3.
Nurani/3 **üzlərdə**/3,
Çəsməkli/3 **gözlərdə**/3
Bir həsrət/3, bir kədər/3...
Qabil

Mikayıl Müşfiqin məşhur “Oxu tar” şeiri də məhz üçlük bölgülü sərbəst şeirdir:

Oxu, **tar**/3, oxu, **tar**/3!
Səsindən/3 ən lətif/3 şeirlər/3 dinləy**im**/3.
Oxu, **tar**/3, bir qədər/3!..
Nəğməni/3 su kimi/3 alısan/3 ruhumu/3 çiləy**im**.
Oxu, **tar**/3,
Səni kim/3 unud**ar**/3?
Ey geniş/3 kütlənin/3 acısı/3, şərbə**ti**/3,
Alovlu/3 sənəti/3!..

M.Müşfiq

7-lik bölgü ilə müşayiət olunan sərbəst şeirlərə də rast gəlmək olar. Burada bölgü xeyli uzun olduğundan, onu misra kimi qəbul edib həmin şeirləri sərbəst şəkili (sərbəst qafiyələnməli) heca vəznində yazılmış 7-hecalı şeirə də aid etmək olar. Məsələn, aşağıdakı 7-lik bölgülü sərbəst şeiri asanlıqla 7-hecalı şeir formasına gətirə bilərik.

7-lik bölgülü sərbəst şeir:

Hər şey həsrətə döndü/7:
 dadlı bahar **çağında**/7
 Türkanın quca**ğında**/7
Öz əlimlə saldığım/7
 ləklərin qıra**ğından**/7
 gəlib keç**mək də həsrət**/7.

Sübhün bal havasından/7 “Oxay” deyib bir nəfəs/7
 alıb iç**mək də həsrət**/7.
Hər şey həsrətə döndü/7: şənbə günü, dan üzü/7
 Firəngizli yollara/7
 eyvandan bax**maq həsrət**/7.
Ətrindən məst olduğum/7
 bir iydə buda**ğını**/7
 köksünə sıx**maq həsrət**/7.
Hər şey həsrətə döndü/7 - olub tənha, sal qay**a**/7

neçə milyard dalğaya/7
 köksümü **gərməyim də**/7.
 Sahildə məni gözlər/7 –
 Türkayıma bəzəkli/7
 bir konfet **verməyim də**/7.
 Bu kiçik həsrətlərə/7
 dözərdim birtəhər mən/7.
 Ayrı salınmasaydım/7
 böyük mübarizədən/7.
X.R.Ulutürk

7-hecalı şeir kimi:

Hər şey həsrətə döndü:
 dadlı bahar **çağında**
 Türkanın qucağında
 Öz əlimlə saldığım
 ləklərin qırağından
 gəlib **keçmək də həsrət**.
 Sübhün bal havasından
 “Oxay” deyib bir nəfəs
 alıb **ichmək də həsrət**.
 Hər şey həsrətə döndü:
 şənbə günü, dan üzü
 Firəngizli yollara
 eyvandan **baxmaq həsrət**.
 Ətrindən məst olduğum
 bir iydə budağını
 köksünə **sıxmaq həsrət**.
 Hər şey həsrətə döndü –
 olub tənha, sal qaya
 neçə milyard dalğaya
 köksümü **gərməyim də**.
 Sahildə məni gözlər –
 Türkayıma bəzəkli

bir konfet **verməyim** də.
Bu kiçik həsrətlərə
dözərdim birtəhər **mən**.
Ayrı salınmasaydım
böyük mübarizə**dən**.

Göründüyü kimi, ikinci variantda qafiyələnmə həddən artıq pərakəndə, 2, 3, hətta 4 misradan bir alındığından onu məhz sərbəst şeir formasında yazmaq və qəbul etmək daha məqsədəuyğundur.

Fərqli bölgülü, qafiyəli sərbəst şeir. Belə sərbəst şeirdə bölgüsüzlük hiss olunmur. Yəni bölgülər mütləq olur. Lakin, bölgülərdəki heca sayları müxtəlif (3, 4, 5, 6 və s.) olur. Bölgülərin ardıcılığı, biri-birini əvəz etməsində dövrilik olmur, bəzi istisnalarla bu ardıcılıq sərbəst olur. Deyilişin normal səsləndiyi hallarda sözlər bölgülərdə parçalana bilər. Qafiyələnmə var və bölgülərin, həmçinin misraların sonunda gəlməsi şərtiylə sərbəstdir.

Bu növə aid aşağıdakı misalda şeir yalnız 4 və 3-hecalı bölgülərdən ibarətdir:

Uçun, uçun/4
Xəyalda/4 zirvələrdən/4 atlanın/3
Tələbə/4/rim **mənim**/3.
Bu gün **mən**/4 güvəndiniz/4
Sabah siz/4 güv**ənim**/3.
Bu gün önüm/4/dəsiniz/3,
Sabah isə/4 ayaq açıb/4
gəzən şirin/4 **sözlərim**/3...
Vətənim/4 səpələnmiş/4
mən **im** dan ul/4/**duzlarım**/3...
Mən öyrə**dən**/4,
Siz öyrənən/4,
Zaman keçir/4, yer dəyişir/4
Bu müqəddəs/4 dövr**ədə**/3...

Bu dünyanı/4 öyrənmişəm/4
 Mən öyrədə/4-öyrədə/3...
 Mənə heç vaxt/4 yad olmadı/4
 Sevinciniz/4,
Qəminiz/3.
 Xəyallarla/4 nəfəs alan/4
 cavanlıq a/4/ləminiz/3.
 Hissinizə/4, duyğunuza/4
 dola-dola/4
 Sizin ilə/4 addımladım/4
 qol-qola/3...
 B.Vahabzadə

Bu şeirdə bölgülərin ardıcılığındakı özəllik ondan ibarətdir ki, burada 3-lük bölgülər həmişə misranın sonunda gəlir.

Fərqli bölgülü, qafiyəli sərbəst şeirin 6 və 5-hecalı bölgülərdən ibarət variantına da rast gəlmək olar:

Anamı dəfn etdik/6
 Töküldü dən-dən/5
 Gözümün yaşı/5,
 Həmin gün məzarın/6 baş tərəfindən/5
 Anamın yerinə/6 qalxdı başdaşı/5.
 Anamın əvəzi/6 başdaşı oldu/5
 Kölgəsi özüylə/6 yanaşı oldu/5.

Öldümü?
 Elə bil/6 o, yoxmuş əsla/5,
 Daşların üstdəki/6 neçə yazıyla/5
 seçilir insan/5
 başqalarından/5.

B.Vahabzadə

Fərqli bölgülü, qafiyəli sərbəst şeirin yalnız iki yox, 3 və daha çox fərqli bölgülərdən formalaşmış variantlarına da təsadüf olunur.

Misal:

Gətir xərəyi, oğlum/7!
-Gətir qayçını da/6, gətir beli də/5.
Gətirdi saçında/6 ətirli külək/5.
-Ata, neyləyə**k**/5?
-Oğlum, bu yazığa/6 azadlıq verək/5:
Əncir ağacının/6 əsarətində/5
Qalmasın tənək/5.
Əncirin gövdəsi/6 top lüləsi tək/5
Görürsən tuşlanıb/6 yerin təkinə/5
Tənəksə solğun, sarı/7,
Qora vaxtı/4 mövüc olub/4 salxımları/4.
Günəşdir müstəqillik/7,
O, həsrətdir günəşə/7.
Dərində yox, üzdədir/7 zorla atdığı rişə/7...
X.R.Ulutürk.

Göründüyü kimi bu şeirdə 4, 5, 6 və 7-hecalı bölgülərdən istifadə edilmişdir. Bölgüsüzlük isə müşahidə olunmur.

Eyni bölgülü, qafiyəli sərbəst şeirdə olduğu kimi, fərqli bölgülü, qafiyəli sərbəst şeirin də əruz variantına rast gəlinir. Başqa sözlə, buradakı fərqli bölgülər uzun və qısa hecalar baxımından vahid ritmik quruluşa malik ola bilər. Bu variantdan xüsusilə S.Rüstəm (1906-1989) çox məharətlə istifadə etmişdir:

...Nə gələn/3 var, nə gedən/4 var bu tanış/4 yollarda/4,
Bu geniş/3 yollarda/4.
Atılıb/3 son döyüşə/4, nəre çəkir/4 bir də Xəzər/4,
Sarsılır/3 çərçivəsin/4/dən qapılar/4, pəncərələr/4.

Bənzəyir/3 göydə süzən/4 Ay o bulud/4/larda yenə/4
 Can verən/3 bir balığın/4 gözlərinə/4,
 Az keçir/3, göy qaralır/4, yer ağarır/4.
 Bağların/3 bağrını bir/4 qorxu yarır/4.
 Bu nə iş/3/dir? Belə şey/4 görməmişəm/4 ömrümdə/4,
 (Dostu əs/3/la ayağa/4 verməmişəm/4 ömrümdə/4).
 Hardasan/3, gəl, a bahar/4, sən ki, deyil/4/sən xəstə/4,
 Qar yağır/3, quşbaşı qar/4 incə çiçək/4/lər üstə/4.
 Gəl, qışın/3, son günüdür/4,
 O, sənin/3 üstünə gəl/4/miş günüdür/4,
 GÜL bahar/3, doğma yuvan/4/dan onu qov/4,
 Durna, dil/3/bər Şüvəlan/4/dan onu qov/4!
 Gəl, əzi/3/zim ki, sənin/4 xoş qədəmin/4 yüngüldür/4.
 Nəfəsin/3 mənə çiçək/4/dir, güldür/4.
 Gəl, bahar/3, gəl, özünü/4 cəbhədə zən/4/n eyləmə tək/4,
 Durmuşam/3 burda dünən/4/dən qayatək/4.
 Tut əlim/3/dən, ayağım/4 yerdən üzül/4/məz, dostum/4,
 Ürəyim/3/dən qışın im/4/zasını sən/4/siz pozdum/4.
 Eşidib/3 şairi şux/4, nazlı bahar/4,
 O xoş a/3/vazlı, qızıl/4 sazlı bahar/4 –
 Yuxusun/3/dan ayılır/4 şir kimi qal/4/xır ayağa/4,
 Çəkib öz/3 ordusunu/4 qışda olur/4 əlbəyaxa/4,
 Gecədən/3 xeyli keçib/4, səbhə yaxın/4/dır artıq/4,
 Ey könül/3, dinlə, bahar/4 öz qonağın/4/dır artıq/4...

S.Rüstəm

Göründüyü kimi bu sərbəst şeir üçlük və dördlük bölgülərdən ibarətdir. Burada üçlük bölgülərin dəyişməz ritmik quruluşu – *dadadah* (misra əvvəlində həm də *dahdadah*), dördlük bölgülərinki isə – *dahda-dadah* kimidir. Bölgülərin ardıcılığında xüsusi fərqli cəhət ondan ibarətdir ki, bu ardıcılıqda dövrilik olmasa da, 3-lük bölgü ardıcıl gələ bilməz, çünki bu ahəngi pozar. Burada bölgülərin ardıcıl düzülüşü rəməl bəhrinin müxtəlif uzunluqlu qəliblərinə (rəməl-6, rəməl-8 və rəməl-10) uyğun

gəlir. Yəni bəhri-təvil kimi bu da əruzun sərbəst variantıdır.

Qismən bölgülü, qafiyəli sərbəst şeir. Burada şeirin bölgülü və bölgüsüz hissələri olur. Yəni bölgünün olub-olmaması sərbəstdir. Əslində törəmə növdür. Yəni, Bölgüsüz, qafiyəli sərbəst şeirə də aid etmək olar. Belə ki, bölgüsüz, qafiyəli sərbəst şeirdə təsadüfən, qeyri-iradi olaraq da bölgülər hiss oluna bilər. Misal (bölgüsüz parçalar *kursivlə* verilmişdir):

Sən ilana tufəngi/7
gözlərini
yumub at/7,
öləcək/3.
Özü qızıl güllənin/7
qabağına **gələcək**/7.
*Sən onu yox,
o sən
tufənginin
İlan yuvası kimi
lüləsini,
yarı yolda olan
gülləsini
kirpiksiz gözləriylə/7
tezəcə nişan **alacaq**/7,
yarı yolda **olacaq**/7...*
Ə.Kərim

Bölgüsüz, qafiyəli sərbəst şeir. Sərbəst şeirin bu növünə “qafiyəli nəsr” də demək olar. Burada bölgülərin olması tələb olunmur. Bölgülər yalnız təsadüfi, qeyri-iradi olaraq alınabilir.

Misal:

Gözlərim sənə heyran olub...
Baxışlarım meridian olub
Sancılıb dünyanın ən uzaq yerinə
Baxışında ölkələr
 kənd,
 şəhər,
Baxışım dönüb meridia**na**
Gah qatarla,
 təyyarəylə yan-yana gedir,
Gah burulur ya**na**.
Gah dağ olub ucalır,
Gah çırpınır okean kimi.
Niyə gəlmirsən?
Könlüm bunu necə **anlar**...
Duymursan,
 dinmirsən,
 gəlmirsən,
Qırılıb tökülür meridia**nlar**...
 Ə.Kərim

Xüsusi hal kimi bu növün seyrək qəfiyəli variantını – **bölgüsüz, seyrək qəfiyəli sərbəst şeiri** fərqləndirmək olar. Burada misraların çoxu, bəzən böyük əksəriyyəti qəfiyələnmədən azad olur və qəfiyədən çox az istifadə edilir. Xüsusən Mikayıl Rəfili (1905-1958) və Rəsul Rza (1910-1981) yaradıcılığının böyük qismini bölgüsüz, qəfiyəli sərbəst şeirin məhz bu xüsusi halına aid etmək olar. Misal:

İştə
Kafe-restoran...
Mavi tumanlı bir elektrik **lampası**.
Divarda sapılcalı saat...
Tık-tıttık,... tık-tırrık... **səsi**...
Boçkada qırmızı lentli invalid ayağını qızdıran

Bir xurma ağacı
Qırıq qanad kibi sallamış geniş budaqlarını
Bir çit parçası sarmış qarnını,
Baxır küncdə oturan lal üzlü bir qıza!...
Bir qamış kibi incə, kiçik gərdanını o qızın
Sarı rəngli bir sandalya **qucaqlamış...**
Mavi bir işıq, halqalı gözlərini
Cırıq bir kisə kibi **yamamış...**

Yağlı qalın dodaqlarını marçıldadan
Top kibi yumru üz
Yumru vücud bir **ayı,**
Dörd pəncəsiylə işğal etmiş qarşımdakı **masayı.**
Baxır o qıza,
Yağlı gözləri **axır o qıza...**

M.Rəfili

Eyni bölgülü, qafiyəsiz sərbəst şeir. Bu növ, eyni bölgülü, qafiyəli sərbəst şeirdən yalnız qafiyənin olmaması ilə fərqlənir. Nəzəri olaraq müəyyən etmişik. Hələlik praktiki olaraq istifadəsinə rast gəlməmişik.

Fərqli bölgülü, qafiyəsiz sərbəst şeir. Bu növ, fərqli bölgülü, qafiyəli sərbəst şeirdən yalnız qafiyələnmənin olmaması ilə seçilir. Az da olsa praktikada rast gəlinir. Aşağıdakı misalda sərbəst şeirin 6-lıq və 5-lik bölgülərdən ibarət olduğu aydın hiss olunur. Qafiyələnmə isə yoxdur:

Hara gedirəmsə.../6
 kəndə, şəhərə/5,
Mən Kür görürəm/5.
Qızıl dalğasını/6 doğma kürümün/5
İndi hər otaqda/6
 Mən Kür görürəm/5
Kürün özünə də/6 Kür işıq saçır/5;

Kürün üzərində/6

Mən Kür görürəm/5.

Ə.Kərim

Qismən bölgülü, qafiyəsiz sərbəst şeir. Bu növ, qismən bölgülü, qafiyəli sərbəst şeirdən yalnız qafiyənin olmaması ilə fərqlənir. Bu növü də törəmə növ kimi qəbul etmək olar. Yəni, bölgüsüz, qafiyəsiz sərbəst şeirə də aid etmək olar. Belə ki, bölgüsüz, qafiyəsiz sərbəst şeirdə də təsadüfən, qeyri-iradi olaraq bölgülər hiss oluna bilər.

Qismən bölgülü, qafiyəsiz sərbəst şeirə misal (bölgüsüz misralar kursivlə verilmişdir):

*Maşınların şüşəsini yuyan
pencəyinin qolları çırmalı
o balaca/4 oğlanı/3
siz bir də üsyanlar başlayanda görün...*

*Yerdən daş götürüb
şüşələri/4 qıranda/3
maşınları/4 yandıranda/4
hayqıranda görün...*

*Hər kəsin qa/4/paz vurub/3
əkəninə/4 söydüyü/3
o balaca/4 oğlanı/3
siz bir də ə/4/lində alov/4
"haydı arxam/4/ca" deyib/3
bağıranda görün...*

R.Qaraca

“Qismən bölgülü, qafiyəsiz sərbəst şeir” növünə praktiki misal kimi Dədə Qorqud şeirlərinin müəyyən parçalarını da göstərmək olar (*bax, səh.-103-106*).

Bölgüsüz, qafiyəsiz sərbəst şeir (mənsur şeir).

Bu növ, bölgüsüz, qafiyəli sərbəst şeirdən yalnız qafiyənin olmaması ilə fərqlənir. Yəni burada nə bölgünün, nə də qafiyənin olması tələb olunmur. Bölgü və ya qafiyə yalnız təsadüfi, yəni qeyri-iradi olaraq yarana bilər. Bu növ, müasir şairlərin yaradıcılığında çox geniş yayılıb və sürətlə inkişaf edir. Bəzən sərbəst şeir dedikdə məhz bu növ nəzərdə tutulur. “Mənsur şeir” adlandırılan bədii yaradıcılıq nümunələri də mahiyyətə elə bölgüsüz, qafiyəsiz sərbəst şeirdir. Sadəcə olaraq mənsur şeirdə mətn nəsr formasında yazılır, yəni misralara ayrılır. Lakin mənsur şeirləri də asanlıqla misralara ayırmaq olar.

Misal:

Məftildəki ayaqaltı yellənir;
üzüm yarpağı qızılgülə təzim edir;
söyüd saçlarını qarışdırır;
almagülü qarışqaya vida edir;
qumluqdakı bir parça çəmən “yox” deyir kəpənəklərə;
birələr başına kül sovurur küllükdə;
çobanyastığı çapar salır dörd tərəfə;
bir çöp diyirlənir bir kötük üstə;
səsi qatardan tez çatır stansiyaya;
reislərin arasında vurnuxur qıc olmuş sevgi məktubu-
əslində külək əsir,
və sən daha yalan danışmaq istəmədən susursan.

S.Babullaoğlu

Bəzən heca vəzninin standart (adətən 11-hecalı) misralarının dövrü təkrar olunan bölgülərini ayıraraq ayrı-ayrı misralar kimi, səpələnmiş formada yazmaqla onu sərbəst şeir kimi təqdim edirlər. Lakin bu doğru deyil. Bu cür şeirlər sərbəst şeirə yox, heca vəzninə aid edilməlidir. Belə şeirlərdən bir misala baxaq.

Səpələnmiş variantda:

Vətəndaş!
Nə gözəl səslənir bu **söz**.
Yəni - bir Vətənin övladıyıq **biz**.
Anamız eynidir,
Qardaşıq, demək.
Mən sənə arxayam,
Sən mənə kömək
B. Vahabzadə

Birləşdirilmiş variantda:

Vətəndaş! Nə gözəl səslənir bu söz.
Yəni - bir Vətənin övladıyıq biz.
Anamız eynidir, qardaşıq, demək.
Mən sənə arxayam, sən mənə kömək

Qarışıq vəznli şeir

Qarışıq vəznli şeirə müəyyən parçaları heca və ya əruz vəzninin, müəyyən parçaları isə sərbəst şeirin xüsusiyyətlərini daşıyan nümunələr aiddir (sərbəst şeirin xüsusiyyətlərini daşıyan parçalar kursivlə verilmişdir):

O zaman ki, üfüqlərə bəziniz dalar
Qəlbən sizi pək sevərim, yolçu buludlar.
Bu gün yenə
Əllərimi sizə doğru qaldırdım,
Bu əməldən nə saldırdım?
Əvət, heç nə!

Tutqunsunuz, qəlbinizdə yoxsa varmı sancınız?
Bu hərcayı gəzişdən nədir ya qazancınız?
Buludlar, buludlar,
Pərişan buludlar,

Başımın üstündə kişnəyib
Yarışan buludlar!
Bəziniz çox kəsif,
Bəziniz pək xəfif
Buludlar, ey dolğun qədəhlər,
Göylərin ovcunda bir yel əsincə titrər,
Əsərsiniz
Nədən siz?
Sizi ruzgarmı çaldı, onunçunmu soldunuz?
Onunçunmu dəyişdiniz, darmadağın oldunuz?
Qaçdınız ağlaya-ağlaya,
Döndünüz bir şəffaf parçaya.

Bəziniz çox yunul efir qanadlı,
Bəziniz paslanmış dəmir qanadlı,
Nə bu qədər göy üzündə gəzərsiniz?
Özünüzdən çıxan zaman,
İzinizdən çıxan zaman
Həqiqətən sevgilimə bənzərsiniz!

Ey coşqun gəncliyim, ey havalı quş,
Oxuduğum şərqə dinlənməz olmuş.
Ey şeir yazmaqla keçən günlərim,
Siz ki ən vəfalı günlərimsiniz.
Baxıb buludlara gülümsəməkçin,
Sevgi nəğmələri bəstələməkçin
Mənə müsaidə verərmisiniz?

Çünki keyfim kökdür, damağım çağdır,
Şimşək çaxdırmaya mən də hazırım,
Buludlar başında patlayacaqdır
Könlümdə qıvrılan böyük ildırım
M.Müşfiq

Müstəzadlı (ayaqlı) şeirləri də qarışıq vəznə aid etmək olar. Belə ki, məsələn, əruz və ya heca vəznində olan şeirlərdə istifadə olunan müstəzad (ayaq) misranın bütöv yox, son bölgüsünün (və ya bölgülərinin) təkrarıdır. Yəni müstəzad hissəciyi bütöv misra yox, əvvəlki misranın son bölgüsü və ya bölgülərindən ibarət qısa misradır. Bu isə məhz sərbəst şeirə (bölgülü, qafiyəli sərbəst şeirə) məxsus olan xüsusiyyətdir. Bu baxımdan müstəzadlı – ayaqlı şeiri adi şeirdən sərbəst şeirə keçid kimi də qiymətləndirmək olar. Müstəzad hissəciyi adətən özündən əvvəlki bütöv misra ilə və ya özündən əvvəlki müstəzadla qafiyələnir.

Müstəzadlı (ayaqlı) şeirin müxtəlif variantlarına misallar:

Bir çarşıda dörd dərvişə uğradım,
Dördü bir-biriylə eylər ixtilat.
Dördünün də dili ayrı, dini bir,
İki də biz onlar ilə şeş cahat,
Əsli-kainat.

Bir şəhrində gördüm padişahını,
Qulun, yasovulun, hər dəsgahını,
Üç yüz altmış altı xoş süpahını,
Onlar bir kişidən istədi sursat,
Xoş çəkir səffat.

Altı, səkkiz, doqquz idi binası,
Otuz calalı var, bəyaz sinəsi,
Altı min altı yüz məddi-mənası,
Ərəb idi, əcəm idi, türkü tat,
Bir ismə fəryad.

Altıdan qırxadək sərgərdanıdı,
İki yüz otuzda özün tanıdı.
Altı min altı yüz pasıbanıdı,
Kimi “ya hu” çəkir, kimi – “əssəlat”,
Kim istər nicat.

İki dərya xoş görünmür gözüne,
İki qırx dörd çıxmaz ərin dizinə.
Bu Xəstə Qasımın şərən sözünə
Alim, molla, müctəhidlər qaldı mat,
Tapmadı kəlmət.

Xəstə Qasım

Bilməm nə görübdür bizim oğlan oxumaqdan?
Dəng oldu qulağım.
Jurnal, qəzetə, hərzəvü hədyan oxumaqdan
İncəldi uşağım.
...Bəsdir oxudun, az qala canın tələf oldu,
Bu kardən əl çək!
Yazmaq, oxumaq, başına əngəl-kələf oldu,
Əş'ardən əl çək!
Min elm oxuyub söz biləsən hörmətin olmaz
Bu dari-cahanda;
Söz bəhrinə gövhər olasan qiymətin olmaz
Xasə bu zamanda.
Yox, yox, baxıram fikrinə, səndən oğul olmaz,
Canın bəcəhənnəm!
Mırt-mırt oxumaqdan, kişi, bir qan ki, pul olmaz!
Mırtılda dəmadəm,
Qıl elm fərahəm,
Ol qüssəyə həmdəm;
Ömrün olacaq kəm;
Düşməni sənə aləm!....

M.Ə.Sabir

Şeir şəkilləri

Azərbaycan poeziyasında əsasən aşağıdakı şeir şəkillərindən istifadə olunur (*burada bütün şeir şəkillərinə praktiki misallar gətirməyə ehtiyac görmədik və yalnız az rast gəlinən xüsusi hallar və izah üçün zəruri olan digər hallar üçün misallar göstərmişik*):

Məsnəvi. Misraların cüt-cüt (*aa, bb, cc, çç* və s.) qafiyələndiyi şeir şəklidir. Məsnəvi istənilən uzunluqlu misra üzərində qurula, həm heca, həm də əruz vəznində yazıla bilər. Bu şeir şəkli nəzmlə yaradılan epik əsərlərdə (poemalar, dram əsərləri və s.) daha geniş istifadə olunur.

Çarpaz qafiyəli şəkil. Misraları bəndlər üzrə *abab, cççç, dede* və s. şəklində qafiyələnən şeir şəklidir. Şeir uyğun olaraq 4 misralı bəndlərə ayrılır. Bəndlərdə 1-ci misra ilə 3-cü misra qafiyələnməyə də bilər. Bu hal məzmunun daha gözəl olmasına imkanını artırır. Bu şəkil də istənilən uzunluqlu misra üzərində qurula, həm heca, həm də əruz vəznində ola bilər. Müasir müəllif ədəbiyyatında çox geniş yayılıb.

Bayatı. Misrasının uzunluğu 7 heca, qafiyə quruluşu *aaba* kimi olan, 4 misralı, birbəndli şeir şəklidir (həm də janrdır). Bir qayda olaraq heca vəznində olur. Folklorumuzda ən geniş yayılmış şəkildir (janrdır).

Rübai. Qafiyələnmə qaydası *aaba* kimi olan, 4-misralı, birbəndli şeir şəklidir. Misrada heca sayı adətən 11 və daha çox olur. Həm heca, həm də əruz vəznində yazıla bilər. Daha çox klassik müəllif ədəbiyyatında istifadə olunmuşdur.

Gəraylı. Misrası 8-hecalı, qafiyə quruluşu *abab* (bəzən *abcb*) *cccb, çççb* və s. kimi olan, 3 və daha çox 4-misralı bəndlərdən ibarət şeir şəklidir (janrdır). Bəzən birinci bəndin qafiyələnməsi sonrakı bəndlərlə eyni olur. Əsasən heca vəznində, bəzən də əruz vəznində yazılır.

Klassik və müasir müəllif ədəbiyyatında, xüsusən də aşiq yaradıcılığında geniş yayılmışdır. Klassik aşiq havalarının xeyli hissəsi məhz bu şəkil üzərindədir.

Gəraylı şəklində, əruz vəznində (həzəc-3 qəlibində) yazılmış şeirə misal kimi S.Vurğunun M.Füzulinin “Usanmazmı” qəzəlinə nəzirə yazdığı coxbəndli “Füzulinin dərdi” şeirini misal göstərmək olar:

Sən ey sevdalı sən'ətkar,
Səsində min sikayət var.
Duyanlar hər zaman ağlar,
Desəm, bir böhtan olmazmı?

...Xəyalə qərq olub hərdən,
Zəhərləndin küləklərdən...
O qansız, daş ürəklərdən
Könül rəncidə qalmazmı?

Nə odlar görmüsən bilsən,
Əzəldən aşiq oldun sən,
Böyük ruhunla bir türksən,
Muradın şəmi yanmazmı?

...Nədir Leyli, nədir Məcnun?
Nədir aşiq, nədir məftun?
Gəzirsən daima məhzun.
Sınıq qəlbin - sınıq sazı?

Yıxılmış gördüyün dövrən,
Dəyişmiş, başqadır insan,
Azərbaycan, Azərbaycan,
Böyük dahilərin azmı?...

S. Vurğun

Qoşma. Misrası 11-hecalı, qəfiyə quruluşu *abab* (bəzən *abcb*) *cccb*, *çççb* və s. kimi olan, 3 və daha çox 4-misralı bəndlərdən ibarət şeir şəkidir (janrıdır). Bəzən birinci bəndin misralarının qəfiyələnmə qaydası sonrakı bəndlərdəki kimi olur. Əsasən heca vəznində, bəzən də ərüz vəznində yazılır. Klassik və müasir müəllif ədəbiyyatında geniş yayılmışdır. Aşıq yaradıcılığında isə ən geniş yayılmış şeir şəklidir. Klassik aşıq havalarının böyük qismi məhz bu şəkil üzərindədir. Ümumiyyətlə, ritmik aşıq havaları əsasən qoşma və gəraylı üzərində olur.

Qoşma şəklində, ərüz vəznində (həzəc-2 qəlibində) yazılmış şeirə misal:

Aya, Nəvvab(1) valayi-süxəndan,
Yetişdi naməniz dilşad(1) oldum.
Qəmü dərdim firavan idi, amma
Behəmdullah kenun azad(1) oldum.

Sərasər şeriniz əzruyi-hikmət,
Qamu məzmunları mehrü-məhəbbət,
Möyübbə rəhmətü ədvanə zillət,
Bu şirin ləhcəyə mötəd(1) oldum.

Sizə lütfi-xuda olsun müraqib,
Əta qılsun dəxi əla məratib,
Yenə bədxahə gər əşhabı-saqib,
Xarab olsam da gər abad(1) oldum.

Qəmi-əyyamidən çox natəvanəm
Əliləm, naxoşam, əfsurdə canəm,
Bu təsildən özüm də bədgümanəm
Məgər kuhi-qəmə Fərhad(1) oldum.

Unutma sən duadan Natəvanı,
Əlilü naxoşu əfsurdə-canı,
Cənabından səva yoxdur gümanı,
Əgər yaddan çıxam bərbad(ı) oldum.
X.B.Nətavan

M.Ə.Sabirin məşhur “Tək səbir” şeirini də qoşma şəklində, əruz vəznində (səri-1 qəlibində) yazılmış şeirə misal göstərmək olar.

Qəzəl. Qafiyələnmə qaydası *aa, ba, ca* və s. şəklində olan, 3 və daha artıq beytdən ibarət şeir şəklidir (janrıdır). Misraları adətən uzun (14÷16-hecalı) olur. Lakin 10–11-hecalı qəzəllərə də rast gəlmək olar. Əsasən əruz, bəzən də heca vəznində yazılır. Klassik ədəbiyyatda çox geniş istifadə olunmuşdur.

Heca vəznində yazılmış qəzələ misal:

Dünyamızda nə qansız, nə nadan şöhrət tapar,
Nə tüfeyli, nə yaltaq, nə filan şöhrət tapar.

Zəhməti, məbəbbəti vətənə rövnəq verən
Könlü arzular dolu mərd insan şöhrət tapar.

Darda vətən yolunda, şirin canından keçən
Alnı açıq, üzü ağ qəhrəman şöhrət tapar.

Kim ki andını pozmaz, süngülər arasında,
Adı olar dillərdə bir dastan, şöhrət tapar.

Nə dükanda satılır şöhrət, nə də bazarda,
Millətinin qəlbinə yol tapan şöhrət tapar.

Yarı yolda qalmasa, qələmi kütləşməsə
Mahnısı al bayraqlı Süleyman şöhrət tapar.

S.Rüstəm

Qəsidə. Qafiyələnmə qaydası və misraların uzunluğu qəzəldəki kimidir. Qəzəldən fərqi isə ondan ibarətdir ki, burada beytlərin sayı daha çox (adətən 15-dən yuxarı) olur. Həmçinin müxtəlif məzmunlarda ola bilər. Qəsidənin məzmununa görə müxtəlif növləri var: *Minacat* – Allahın tərif, *Nət* – peyğəmbərin tərif, *Fəxriyyə* – şairin özünütərif, *Mədhiyyə* – dövlət xadimlərinin tərif, *Mərsiyə* – faciəvi şəkildə həlak olmuş şəxslərə (din şəhidlərinə və s.) yazılmış matəm xarakteri qəsidədir. Janr kimi qəbul olunan bu şeir şəklinə klassik əruzvəznli ədəbiyyatda geniş istifadə olunmuşdur.

Qitə. Qafiyə quruluşu *ab, cb, çb* və s. şəklində olan, 3 və daha artıq beytdən ibarət, ictimai-siyasi məzmunlu şeir şəklidir (janrıdır). Misraları adətən uzun (14÷16-hecalı) olur. Bir qayda olaraq əruz vəznində yazılır.

Mürəbbə. Qafiyə quruluşu *aaaa bbba ccca* və s. kimi olan, 3 və daha çox 4-misralı bəndlərdən ibarət şeir şəklidir (janrıdır). Əsasən əruz vəznində yazılır. Misraları adətən 14÷16-hecalı olur. Əsasən klassik ədəbiyyata xas şeir şəklidir.

Divani. Qafiyə quruluşu *aaba bbba, ccca* və s. kimi olan, 3 və daha çox 4-misralı bəndlərdən ibarət şeir şəklidir. Misraları adətən 15-hecalı olur və heca vəznində yazılır. “Mürəbbə” şəklinə yaxın olan bu şəkil aşırıq yaradıcılığına xasdır. Eyni adlı aşırıq havası üstündə oxunur. Bu aşırıq havasının musiqisi əsasən bəhrsizdir.

Müxəmməs. Qafiyə quruluşu *aaaaa bbbba, cccca* və s. kimi olan, 3 və daha çox 5-misralı bəndlərdən ibarət şeir şəklidir. Həm əruz, həm də heca vəznində ola bilər. Misraları adətən uzun (14÷16-hecalı) olur. Bu şeir şəkli də klassik müəllif ədəbiyyatda, o cümlədən aşırıq yaradıcılığında geniş yayılmışdır. Aşırıq yaradıcılığında müxəmməslər adətən 16-hecalı olur və 8-liklərə ayrılaraq eyni adlı ritmik aşırıq havası üstündə oxunur.

Müsəddəs. Qafiyə quruluşu *aaaaaa bbbbaa, ccccaa* və s. kimi olan, 3 və daha çox 6-misralı bəndlərdən ibarət şeir şəklidir. Əruz vəznində yazılır. Misraları adətən uzun (14÷16-hecalı) olur. Klassik müəllif ədəbiyyatda istifadə olunmuşdur.

Müsəbbe. Qafiyə quruluşu *aaaaaab, cccccb, çççççb* və s. kimi olan, 3 və daha çox 7-misralı bəndlərdən ibarət şeir şəklidir. Əruz vəznində yazılır. Misraları adətən uzun (14÷16-hecalı) olur. Klassik müəllif ədəbiyyatına xas olan bu şəkllə az rast gəlinir.

Müsəmmən. Qafiyə quruluşu *aaaaaab, cccccb, ççççççb* və s. kimi olan, 3 və daha çox 8-misralı bəndlərdən ibarət şeir şəklidir. Əruz vəznində yazılır. Misraları adətən uzun (14÷16-hecalı) olur. Klassik müəllif ədəbiyyatına xas olan bu şeir şəklinə çox az rast gəlinir.

Müəşşər. Qafiyələnmə qaydası *aaaaaaaaab, ccccccccb, ççççççççb* və s. kimi olan, 3 və daha çox 10-misralı bəndlərdən ibarət, klassik ədəbiyyata xas şeir şəklidir. Əruz vəznində yazılır. Misraları adətən uzun (14÷16-hecalı) olur. Yazılması çətin olduğundan bu şəkllə də çox az rast gəlinir.

Tərcibənd. Qafiyələnmə qaydası *aaaaaaaaaaaa, ccccccccaa, ççççççççaa* və s. kimi olan, 3 və daha çox 12-misralı bəndlərdən ibarət şeir şəklidir. Birinci bəndin son beyti sonrakı bəndlərin sonunda təkrarlanır. Əruz vəznində yazılır. Misraları adətən uzun (14÷16-hecalı) olur. Yazılması çətin olduğundan bu klassik şəkildən də çox az istifadə olunmuşdur.

Tərkibənd. Çoxmisralı bəndlərdən ibarət klassik şeir şəklidir. Bu şəklin vahid qaydası yoxdur. Bəndlərdə misraların sayı 6-dan 14-ə, hətta 24-ə (19) qədər ola bilər. Adətən bəndin son iki misrası (beyti) bir, qalan misraları bir qafiyələnir. Sonrakı bəndlərin son beytinin qafiyəsi birinci bəndinki ilə eyni olur. Yəni misraların qafiyələnmə qaydası *müsəddəs* şəklinə oxşardır. Bəzən misralar

qəzəl kimi də qafiyələnə bilər. Misralar adətən uzun (14÷16-hecalı) olur. Bir qayda olaraq əruz vəznində yazılır. M.Füzuli, S.Ə.Şirvani və b. şairlərin əsərlərində rast gəlinir.

Sərbəst şəkil. Misraların qafiyələnmə qaydasının və bəndlərə ayrılmanın sərbəst olduğu və ya heç olmadığı şeir şəklidir. **Sərbəst şeir formasının** شکلی sərbəstdir. Eyni zamanda həm heca, həm də əruz vəznində olan şeirlər də sərbəst şəkildə ola bilər. Müasir poeziyada geniş yayılmışdır. Misal:

Vətən mənim bu **günüm**,
Sabahkı toy-düy**ünüm**.
Haqqım var ki, öy**ünüm**
Azərbaycan deyəndə.
Ürəklərdə döy**ünüm**,
Azərbaycan deyəndə.

...Azərbaycan deyəndə,
Ləpələr **şairləşir**.
Anaların bətnində,
Qara gözlü körpələr
Pələngləşir, **şirləşir**.
Azərbaycan deyəndə,
Müdrək qocalar kimi
Dağlar da **fikirləşir**...

Azərbaycan deyəndə
"Haralısan?" sualı,
Verənlərə **ar olur**.
Qeyrətliyərlər birləşir,
Qeyrətsizlər **xar olur**...

Azərbaycan deyəndə!
Dostdan sovqat, muştuluq,

Düşməndən **bac alaram**,
Azərbaycan deyəndə!
İşıq sütunu kimi
Sabaha **ucalaram**,
Azərbaycan deyəndə!
Körpüləri, sədləri
Sinəmlə parç**alaram**.
Sərhəd məftillərində,
Bu kobud əllərimlə
Bir muğamat ç**alaram**,
Azərbaycan deyəndə!

Azərbaycan! - Bu nida
Qayaları **silkelər**.
Sal daşların köksündə
Çiçək bitər, gül bitər.
Azərbaycan deyəndə,
Təbim coşar, **sel gələr**,
Sanma şöhrət pərdəsi,
Ürəyimi **kölgələr**,
Azərbaycan deyəndə.
Gözümdə doğmalaşar
Bütün xalqlar, **ölkələr**,
Azərbaycan deyəndə!
T.Bayram

Qeyd etdiyimiz şeir şəkilləri yalnız xüsusi adla tanınan, ənənəvi şəkillərdir. Poeziyamızda müəllifin zövqündən və istəyindən asılı olaraq bu şəkillərə bənzər və fərqli çoxsaylı şəkillərdən, həmçinin aşiq yaradıcılığında bu şəkillərin forma və məzmunca çoxsaylı növlərindən (təcnis, dodaqdəyməz, cığalı qoşma, dildönməz və s.) də istifadə olunur.

Şeir formalarının yaranma tarixi haqqında

Ədəbiyyat nəzəriyyəsində ümumilikdə şeirin mahnıdan yarandığı qəbul olunur (20, 40 və s.). Bu baxışa görə öncə musiqi və mahnılar yaranmış, sonra isə mahnıların mətni tədricən şeirə çevrilmişdir. Bu prinsipdən çıxış edərək bəzi tədqiqatçılar heca vəzninin bölgülənmə qaydalarının formalaşmasının da məhz musiqinin təsirdən yarandığını iddia edirlər. Lakin bu fikri tam mənada qəbul etmək olmaz. Belə ki, **musiqidə bölgülənmə demək olar ki, istənilən kimi ola bilər. Lakin onların hamısı heca vəzni üçün keçərli deyil. Başqa sözlə, mahnıların mətni heca vəzninin qaydalarına tabe olmaya da bilər** (bunu aşağıda verilmiş misallardan daha aydın görəcəyik). Deməli **heca vəzninin bölgüləri musiqili yaradıcılıqda yox, musiqisiz, ayrıca şeir deyilişində və məhz şeir deyilişi üçün formalaşmış**. (Məmməd Əliyev (İracoğlu), Tərlan Quliyev və b. müəlliflər məhz bu yanaşmaya üstünlük verirlər). Yəni heca vəzninin bölgü qaydalarını birbaşa musiqi ilə əlaqələndirmək olmaz. Əksinə, heca vəznində yazılmış şeirlər üstündə sonradan mahnı oxunduqda, mahnının musiqisinin bölgüləri şeirin bölgülərinə uyğun ola bilər. Necə ki, ritmik aşırıq havaları şeirlər üstündə oxunduğundan onların musiqisinin bölgüləri heca vəzninin bölgülərinə (əsasən 4-4, 6-5 və 4-4-3) uyğun olur.

Beləliklə, ehtimal etmək olar ki, mahnı mətnindən ilk olaraq bölgüsüz (sərbəst) şeir yaranmış, sonradan musiqisiz şeir demə əənənəsi inkişaf etdikcə ayrıca deyiliş üçün ahəngdarlıq, axıcılıq, gözəllik yaradan qaydalar – heca vəzni bölgüləri formalaşmışdır.

Lakin şeirin mənşəyini yalnız mahnı mətnləri ilə əlaqələndirmək doğru deyil. Belə ki, xalq yaradıcılığının ən sadə, ən elementar və çox qədim tarixə malik olduğu

ehtimal edilən nümunələrində (atalar sözləri və məsəllər, tapmacalar, ovsunlar və s.) belə, mükəmməl qafiyələrə və hətta heca vəzninin müəyyən elementlərinə (ənənəvi heca sayları və bölgülər) rast gəlirik. Görkəmli folklorşünasımız Sədnik Paşa Pirsultanlı (1928-2013) mindən artıq mənzum (qafiyəli) atalar sözü və məsəl nümunəsini toplayaraq tədqiqata cəlb etmişdir. Onun topladığı mənzum atalar sözlərindən 316-sı qeyri-bərabər hecalı, 235-i 7-hecalı, 128-i 5-hecalı, 86-sı 4-hecalı, 83-ü 8-hecalı, 45-i 6-hecalı, 38-i 9-hecalı, 32-si 3-hecalı, 25-i 11-hecalı, 20-si 10-hecalı, 9-u 2-hecalı, 7-si 12-hecalı, 6-sı 14-hecalı, 5-i 13-hecalı, 3-ü 16-hecalı, 2-si 15-hecalıya aid olmuşdur (44, s.46). Əlbəttə, misralarda heca saylarının bərabər olması hələ heca vəzni demək deyil. Heca vəznində diləyatımlı bölgülənmə də olmalıdır. Toplanmış nümunələrdən bu tələblərə uyğun olan və olmayanları var. Lakin şifahi xalq deyimlərində bu uyğunluq da təsadüfi xarakter daşıya bilər. Çünki, xalq deyimi üçün heca sayının bərabərliyi, bölgü və eləcə də qafiyə o qədər də vacib olmamışdır. Təsadüfi deyil ki, prof. Sədnik Pirsultanlının topladığı qafiyəli xalq deyimlərində fərqli hecalı nümunələr sayca birinci yerdədir. Amma hər halda təsadüfi də olsa heca vəzninin əlamətlərini özündə daşıyan nümunələr xalqın yaddaşında sonrakı inkişaf üçün həmin vəznin mənsəyi rolunu oynamış ola bilər.

Aşağıda həmin deyimlərdən mümkün qədər qafiyələri türk sözlərindən düzəlmiş və heca vəzninin tələblərinə uyğun bölgüləri olan nümunələri seçib vermişik (burada 1-hecalı və sonuncu fərqli hecalı nümunəni biz əlavə etmişik, S.P.Pirsultanlının siyahısındakından fərqli variantda verdiyimiz nümunələr kursivlə yazılmışdır):

1-hecalı: Toy –
Doy.

2-hecalı: Kor, kor,
Gör, gör.

Yüz ölç,
Bir biç.

3-hecalı: Az danış,
Düz danış.

El gücü
Sel gücü.

Gec olsun,
Güc olsun.

4-hecalı: Gecə qara,
Cücə qara.

Üstü bəzək,
Altı təzək.

5-hecalı: Uşağı buyur,
Dalınca yüyür.

Gözəllik ondur,
Doqquzu dondur.

Gülmə qonşuna,
Gələr başına.

6-hecalı: Açaram sandığı,
Tökərəm pambığı.

Bir ayağı burda,
Bir ayağı gorda.

7-hecalı: Al da geysə yaraşır,
Şal da geysə yaraşır.

Arvadı əri saxlar,
Pendiri dəri saxlar.

Dama-dama göl olar,
Göl də daşar sel olar.

Kor nə istər? İki göz,
Biri əyri, biri düz.

*Meymun baxdı güzgüyə,
Adın qoydu özgüyə.*

Yaxşılığa yamanlıq,
Kor eşşəyə samanlıq.

Nə yoğurdu, nə yaptı,
Hazırca kökə tapdı.

8-hecalı: Usta yanında əl saxla,
Alim yanında dil saxla.

Çox yemə ağırlıq etsin,
Az yemə, can əldən getsin.

9-hecalı: Ev gördüm evimə küsəndim,
Ev gördüm evimdən usandım.

10-hecalı: Ölmə eşşəyim, yonca bitincən,
Yonca tökülmə, torba tikincən

Arvad qohumu ocaq başında,
Kişi qohumu çax-çax başında.

11-hecalı: İgid odur, atdan düşə, atlana,
İgid odur, hər əzaba qatlana.

Ağılsız cavanı kirşan aldadar,
Sayğısız igidi düşman aldadar.

12-hecalı: Gəlinim paltar yusun, üzü bozarsın,
Qızım çörək bişirsən, üzü qızarsın.

13-hecalı: Alanda necəsən? Bir alıcı quş kimi,
Verəndə necəsən? Dəyirmanda daş kimi.

14-hecalı: Mərd ilə yoldaş oldum - dağlar qədər ucaldım,
Namərdlə yoldaş oldum - bircə gündə qocaldım.

15-hecalı: Arxalıya arxa olma, deməsinlər yamaqdır,
Arxasıza arxa ol ki, qoy desinlər dayaqdır.

16-hecalı: Gətirəndə: El gətirər, yel gətirər, sel gətirər,
İtirəndə: El itirər, yel itirər, sel itirər.

Fərqli hecalılar: Aldatmasın səni üz gözəlliyi,
İlanın da var öz gözəlliyi.

*Dədəm mənə kor deyib
Gəlib-gedəni vur deyib*

Verdiyi qədər,
O da gödək.

Suyun lal axanı,
Adamın yerə baxanı.

Sən ağa, mən ağa,
İnəkləri kim sağa?

Sayı çox,
Sanbalı yox.

Su axar,
Çuxuru tapar.

Süfrənin yaraşığı qonaqdır,
Evin yaraşığı uşaqdır.

Soruşan dağ aşar,
Soruşmayan düzdə çaşar.

Olanda halay, halay,
Olmayanda halı qolay.

Olmadı elə,
Oldu belə.

İsinmədik istisinə,
Kor olduq tüstüsünə.

Qabaqda gedirəm - bic deyirlər,
Dalda qalıram - gic deyirlər.

*Qız olsun,
Əl-ayağı düz olsun.*

*Özümə yer eləyim,
Gör sənə neyləyim.*

Ac ölməz, gözü qaralar,
Borclu ölməz, rəngi saralar.

Önümüz qovurğa qovurur,
Arxamız saman sovurur.

Müəllif çox doğru olaraq şeirimizin formalaşmasının başlanğıcını məhz bu nümunələrdən götürür. Bunu qəbul etdikdə şeirin mənşəyini yalnız mahnı ilə əlaqələndirmək özünü doğrultmur. Ehtimal etmək olar ki, şeirin mənşəyi həm mahnılar həm də şifahi xalq deyimləri olmuşdur. Yuxarıdakı fikrimizə uyğun olaraq deyə bilərik ki, mahnı mətnləri şeir üçün bir söz bazası rolunu oynamışdırsa, şifahi deyimlər söz bazası rolunu oynamaqla bərabər həm də vəznin və qafiyənin əsasını qoymuşdur. Beləliklə, şeir bölgülərinin mənşəyinin musiqi yox, məhz şifahi söyləmə olması fikri bir daha öz təsdiqini tapmış olur.

Lakin dəyərli folklorşünasımız 11-hecalı şeirin yaranmasını (7 və 8-hecalıdan fərqli olaraq) bir çox başqaları kimi məhz sazla əlaqələndirərək musiqiyə bağlayır. Bu fikri mücərrəd bir tərzdə – 11-hecalı şeirin sazın pərdələrinə uyğun olması (?) ilə izah etməyə çalışırlar. Halbuki, musiqi nəzəriyyəsiindən azacıq məlumatı olanlar bilir ki, sazın, həmçinin bütün simli alətlərin pərdələri səsin tonunu müəyyən edir, mahnı mətnindəki hecaların sayı isə qətiyyən ondan asılı deyil. Bir pərdədə misranın müxtəlif hecaları və əksinə, misranın bir hecası müxtəlif pərdələrdə səslənə bilər.

11-hecalı şeirin sazla bağlı yaranması fikrini saz alətinin yaranma (qopuzun saza çevrilməsi) dövrünün 11-hecalı şeirin (qoşma şəklinin) meydana çıxması dövrü ilə üst-üstə düşməsi ilə də izah edirlər. Bu arqumentə qarşı da kifayət qədər tutarlı faktlar var. Belə ki, aşağıda misal gətirəcəyimiz uyğur mətnində (*səh.-116-117*) 11-hecalı şeirə yaxınlaşmanı artıq görürük. Həmçinin 11-hecalı nümunələrə normal bölgülənməsi hələ formalaşmış olmasa da “Divanü luğat-it-türk” şeirlərində də rast gəlinir (*səh.-111*). Daha tutarlı fakt isə ondan ibarətdir ki, 11-hecalı türk şeirinin və sazın meydana çıxması dövründən bir neçə əsr öncə yaradılmış əruzun 11-hecalı səri-1, həzəc-2, mütədarik-3 və mütəqarib-2 qəliblərinin bölgüləri

11-hecalı heca vəznı bölgüləri ilə tam eynilik təşkil edir. Deməli bu qəliblər yaradılan dövrdə həmin bölgülərə malik 11-hecalı şeir və ya onun haqqında təsəvvür artıq mövcud olmuşdur. Yəni 11-hecalı şeir musiqinin və ya hansısa musiqi alətinin təsirindən yox, şifahi nitqdə, şifahi şeir deyilişində, deyilişin diləyatımlılığına, ahəngdarlığına uyğun olaraq formalaşmışdır.

Şeir formalarının yaranmasının öyrənilməsində mühüm məsələlərdən biri məhz **qafiyənin** yaranması məsələsidir. Bəzi müəlliflərin fikrincə, qafiyə türk şeirinə, həmçinin digər şərq xalqlarının şeirinə ərəb şeirindən keçmişdir. Lakin yuxarıdakı qafiyəli şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri həmin fikrin yanlış olduğunu göstərən kifayət qədər tutarlı faktdır.

Metrik (metro-ritmik) vəznə gəldikdə, məlumdur ki, bu növ vəzn şərq xalqları içərisində ilk dəfə ərəblər tərəfindən VI-VIII əsrlərdən şeirə tətbiq edilməyə başlamışdır. Belə ki, ərəblərin sillabik şeir forması olan “rəcəz” üzərində əruz vəznı yaradılmış və inkişaf etdirilmişdir. Sonradan farslar, türklər və b. şərq xalqları da əruzdan istifadə etməyə başlamışlar. Heca vəznı qaydaları xalq yaradıcılığı (başqa sözlə kütləvi, spontan, qeyri-iradi, öz-özünə yaradıcılıq), əruz qaydaları isə fərdi iradə (başqa sözlə şüurlu və məqsədli) yaradıcılığı kimi meydana çıxmışdır. Çünki, heca vəznindən fərqli olaraq dəqiq əruz qaydaları müəllifdən şüurlu və məqsədli yanaşma (fəaliyyət) tələb edir (*bax*, 13).

“Stopa” adlanan bölgü qəlibləri üzərində yaradılmış qədim yunan şeirini də məhz əruz kimi metrik vəznə aid edirlər (45 və s.). “Stopa” anlayışından həmçinin tonik vəznin qəliblərində də istifadə olunur (19).

Adətən heca vəznini “türk dilinin doğma (milli) vəznı”, “türk dilindən doğan vəzn” kimi qiymətləndirirlər. Doğrudur, heca vəznı mahiyyətə xalq yaradıcılığı məhsuludur, yəni konkret müəllif tərəfindən yaradılmayıb, xal-

qın dilində öz-özünə formalaşib. Lakin yuxarıda dediyimiz kimi bu kimi fikirlər deyilərkən mütləq nəzərə alınmalıdır ki, eyni xüsusiyyətlərə (bərabər heca sayına və bölgülərə) malik vəzn başqa xalqların da folklorunda (rus, fars, fransız, italyan və s.) var. Təsadüfi deyil ki, bir çox əruz qəliblərində heca sayı və bölgülər heca vəznindəki ilə eynidir. Görünür, məhz belə əruz qəliblərinin mövcudluğuna əsaslanaraq türk şeirində heca vəzninin formalaşmasını mənşəcə əruzla da bağlayırlar (20, s. 277).

Sərbəst şeir formasına gəldikdə bu forma adətən daha yeni və müasir şeir forması kimi qəbul olunur. Belə ki, bu şeir formasının XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Avropa xalqlarında yarandığı və ilk dəfə Belçikada meydana çıxdığı qeyd olunur (45). Türk xalqlarında sərbəst şeir yazmış ilk şair kimi N.Hikmətin (1902-1963), Azərbaycanda isə M.Rəfilinin (1905-1958) adı çəkilir. Lakin burada sərbəst şeir dedikdə əsasən bölgüsüz, qafiyəsiz (və ya seyrək qafiyəli) şeir nəzərdə tutulmuşdur.

Əslində isə, heca və əruz vəznləri formalaşana qədər mövcud olmuş şeir formalarının xüsusiyyətləri məhz müasir sərbəst şeir formasının xüsusiyyətlərini özündə daşımışdır. Məsələn, yuxarıda misal gətirdiyimiz şifahi xalq yaradıcılığının fərqli hecalı nümunələri, Dədə Qorqud və əski uyğur şeirləri (“Maniçi” poeziya), ərəb şeirinin “səc” forması (54, 13) və s. Yeni öncə məhz sərbəst şeir forması yaranmış, sonra tədricən sillabik vəzn, daha sonra isə vahid metro-ritmik quruluşlu vəzn – əruz formalaşmışdır.

Bildiyimiz kimi **Dədə Qorqud mətnləri** də əslində mahnı mətnləridir, yeni musiqi alətinin müşayiəti ilə oxunmuşdur. Bu mətnləri Azərbaycan-türk şeirinin məhz heca vəzninəqədərki sərbəst forması kimi qəbul etmək olar. Dədə Qorqud mətnləri formaca **qismən bölgülü, qafiyəsiz sərbəst şeirə** uyğun gəlir. Belə ki, burada mis-

raların bir qisminə bölgülər hiss olunsada, bütün misraların bölgülənməsi vacib şərt olmamışdır. Misraların çoxu bölgüsüzdür.

Dədə Qorqud mətnlərində **4-hecalı bölgülərin böyük üstünlük təşkil etdiyi açıq-aşkar görünür**. Bu fakt türk şeirində 4-hecalı bölgünün ən ilkin, ən əsas bölgü olduğunu deməyə əsas verir. Mətnlərdə daha az təsadüf olunan 3-hecalı bölgülər ikinci yerdə dayanır. Ehtimal etmək olar ki, şeir bölgüsü kimi formalaşan ilk bölgü məhz **dördlük** bölgü və daha sonra **üçlük** bölgü olmuşdur. 4-lüklərlə 3-lüklərin yanaşı işlənməsi 7-hecalı (4-3) və 11-hecalı (4-4-3) misraların formalaşmasına səbəb olmuşdur. Təsadüfi deyil ki, ən sadə xalq şeiri şəkli (janrı) olan bayatı da məhz 4-3 bölgülü, 7-hecalı misralardan ibarət formalaşmışdır. Dədə Qorqud şeirlərində bəzən 4-4-5 qaydasında bölgülənmə ilə müşahidə olunan misralara da təsadüf olunur.

Dədə Qorqud mətnlərində qafiyələnmə hələ formalaşmamışdır. Burada qafiyə əvəzinə misraların sonunda eyni sözlərin və ya eyni şəkilçilərin təkrarını (leksik və qrammatik paralellər) görürük. Normal qafiyələnmə isə ya təsadüfi xarakter daşıyır, ya da nadir hallarda istifadə olunur. Belə qafiyələrə ayrı-ayrı parçalardan misallara baxaq:

Bəri gəlgil
Başım **baxtı**,
Evim **taxtı**...

...Şahbaz atlar **içdiyi su!**
Qızıl dəvələr gəlib **keçdiyi su**...

...Məgər sənin ağan yox **olubdur?**
Ürəyinə qaynar dağlar **qoyulubdur?**...

...Beyrək gedəli Bambam tərə başına **çıxdınmı, qız?!**
Qarılatıb dörd yanına **baxdınmı, qız?..**

...Mərə Əzrayıl, aman
Tanrının birliyinə yoxdur güman...

...Ucalardan **ucasan!**
Kimsə bilməz **necəsən!..**

...Ey qırx eşim, qırx yoldaşım,
Qurban olsun sizə mənim başım...

Lakin bir çox parçaların (“bəndlər” də deyə bilərik) son iki misrası bir qayda olaraq “mə-nə” və “sə-nə” (“ma-ña” və “sa-ña”) sözləri ilə bitməklə qafiyələninir. Bunu da sonradan formalaşmış bir çox şeir şəkillərində (qoşma, gəraylı, müxəmməs, divani və s.) bəndlərin sonunun eyni qafiyyə, rədif və ya misra ilə bit-məsi xüsusiyyətinin ibtidai forması kimi qəbul etmək olar.

Bütün bu əlamətləri praktiki müşahidə etmək üçün
Kitabi-Dədə Qorqud mətnlərindən misallara baxaq.

Bölgülü misraların çoxluq təşkil etdiyi parça (bölgülərin müşahidə olunmadığı misralar kursivlə verilmişdir; səğir [n] səsi “ñ” kimi göstərilmişdir):

Allah-Allah/4 deməyincə/4 işlər oñmaz/4.
Qadir Tañrı/4 verməyincə/4 ər bayımaz/4.
Əzəldən yazılmasa/7, qul başına/4 qəza gəlməz/4.
Əcəl vədə/4 irməyincə/4 kimsə ölüməz/4.
Ölən adam dirilməz/7.
Çıxan can gerü gəlməz/7.

Bir yigidin qara dağ yumrısınca malı olsa,
yığar-dərər/4 tələb eylər/4,
nəsibindən/4 artuğun/3 yeyə bilməz/4.

Ulaşıban/4 sular daşsa/4 dəniz olmaz/4.
Təkəbbürlük/4 eyləyəni/4 Tañrı sevməz/4.

Könlün uca/4 tutan ərđə/4 dövlət olmaz/4.
Yad oğlu/4 saxlamaqla/4 oğul olmaz/4, -
böyüyündə/4 salur gedər/4, gördüm deməz/4.

Kül tərəcik olmaz.

Güyəgü oğul olmaz.

Qara eşşək/4 başına/3 uyan ursan/4, qatır olmaz/4.

Qaravaşa/4 don geyirsən/4 qadın olmaz/4.

Yapa-yapa/4 qarlar yağsa/4, yaza qalılmaz/4,

Yapağlı gögəcə çəmən güzə qalmaz.

Əski panbuq bez olmaz/7.

Qarı düşməni dost olmaz/7.

Qarağuca/4 qıymayınca/4 yol alınmaz/4.

Qara polad/4 uz qılıcı/4 çalmayınca/4 qırım dönməz/4...

75, səh.-19-20.

Aşağıdakı parçada da bölgülü misralar daha çoxdur:

Oğul, oğul/4, ay oğul/3,

Mənim ünüm aňla, sözüm diňlə!

Ol kafiriñ/4 üçün atıb/4 birin yazmaz/4 oxçusu olur/5,

“Hı” demədin/4 başlar kəsən/4 cəlladı olur/5,

Adam ətin/4 yaxını qılan/4 aşbazı olur/5.

Sən varası/4 kafir deyil/4,

Qalxıbanı/4 yerimdən mən/4 durayım/3

Qoñur atıñ/4 belinə mən/4 minəyim/3,

Gələn kafir/4 mənimdir mən/4 varayın/3,

Qara polad/4 üz qılıcım/4 çalayın/3,

Azğın dinli kafirdir, başların kəsəyin,

Dönə-dönə/4 savaşayın/4, dönə-dönə/4 çəkişəyin/4.

Qılıc alıb baş kəsdiyim görgil, öyrəngil,

Qara başıña düşəndə gərəklidir.

75, səh-82.

Aşağıdakı parçada isə bölgülü və bölgüsüz misraların sayları eynilik təşkil edir:

Qalxıbanı/4 yerindən/3 duran yigit/4!
Yelisi qara Qazlıq atın bütün minən,
 Arqubeli/4 ala dağdan/4 dünin aşan/4,
 Axıntılı/4, görklü suyu/4 dəlib keçən/4
Qəribliyə gələn yatırmı olur?
 Mənciləyin/4 qarusından/4 ağ əllərin/4 bağladılan/4
doñuz damında yatarmı olur?
 Ağ saqqallı/4 babasını/4, ağ birçəkli/4 anasını/4
Ağladılan bozladarmı olur?
 Niyə yatırsan, yigit /7?
 Qafil olma/4, görklü başın/4 qaldır yigit/4!
 Ala gözüñ/4 açğıl, yigit/4!
 Qadir verən/4 dadlı canın/4 uyxu almış/4,
Yigit, qarusundan qollarını bağlatmağıl!
Ağ saqqallı babañı, qarıcıq anañı ağlatmağıl,
Nə yigitsən, Qalın Oğuz elindən gələn yigit?!
Yaradan haqqıyçün duru gəlgi!
Dörd yanıñı kafir bağladı, bəlli bilgil!
 75, səh.-151.

Aşağıdakı parçalarda isə bölgüsüz misralar əksəriyyət təşkil edir:

A bəy baba/4, eşidirəm/4.
Amma ərafatda erkək quzu qurban üçün
Baba oğul qazanır ad üçün,
Oğul da qılıc quşanar baba qeyrətiyçün.
Mənim də başım qurban olsun səniñçün!
 75, səh.-82,

Oğul, oğul/4, ay oğul/3,
Yağıya girib baş kəsmədiñ,
Adam öldürüb qan tökmədiñ,
 Ala gözlü/4 qırx yigidi/4 boyuña alğıl/5,
 Köksü gözəl/4 qaba dağlar/4 başına çıxğıl/5,
Mənim savaşıdığım, mənim döğüşdüyüm,

*Mənim çəkişdigim, mənim qılıclaşdığım
görgil, ögrəngil!
Və həm bizə pusu olğıl, oğul!
75, səh.-82-83.*

*Mərə Əzrayıl, aman/7!
Tañrınıñ birliginə yoxdur güman!
Mən səni böylə bilməz idim.
Oğurılayın can aldığını duymaz idim.
Dügməsi böyük bizim dağlarımız olur,
Ol dağlarımızda bağlarımız olur,
Ol bağlarıñ qara salxumları, üzümü olur.
Ol üzümü sıxırlar, al şərabı olur.,
Ol şərabdan içən əsrük olur.
Şərabluydım/4, duymadım/3,
Nə söylədim/4, bilmədim/3,
Bəgligə usanmadım/7, yigitligə doymadım/7.
Canım alma, Əzrayıl, mədəd!
75, səh.-97.*

Göründüyü kimi bu dövrdə dördlük, qismən də üçlük bölgülər kifayət qədər inkişaf etmişdir. **Fikrimizcə, belə sabit bölgülənmə musiqinin təsirindən yarana bilməzdi.** Ehtimal etmək olar ki, bu mətnlər tam ritmik musiqi üzərində oxunmamış, simli alətin musiqisi altında əsasən şeir deyilişi şəklində söylənmişdir ki, bu da sabit şeir bölgülərinin formalaşmasına səbəb olmuşdur. Yəni şeir demə musiqidən qismən ayrı olmuşdur (və ya artıq ayrılmışdır). Çox güman ki, müasir aşıqların da şeirləri ritmik hava üstündə oxuduqdan sonra şeir kimi təkrarlaması, həmçinin müasir dövrdə şeir söyləyənin simli alətin həzin musiqisi ilə müşayiət olunması ənənəsi məhz qədim ənənələrin qalıdır.

Türk şeirində heca vəzninin formalaşmasını nəzəri cəhətdən müəyyənləşdirmək mümkün olsa da,

bu inkişafın hansı əsrlərdə, hansı mərhələlərlə baş verdiyini öyrənmək xeyli çətinliklər yaradır.

Tanınmış tədqiqatçı Bəxtiyar Tuncay hələ nəşr olunmamış *“Azərbaycan türklərinin islamaqədərki dili və ədəbiyyatı”* əsərində aşağıdakı şifahi xalq şeiri nümunələrinin eneloit dövrü (6-8 min il öncə) mərasimlərinə aid ovsunlar olduğunu qeyd edərək o dövrün ovsun mətnlərinin günümüzədək heç dəyişmədən və ya cüzi dəyişikliklərlə gəlib çatmasının mümkün olduğunu qeyd edir:

"Daş başım/3,
Yaş başım/3,
Yaş oldu/3
Üst-başım/3."

“Suda daşım/4,
Baba daşım/4,
Gələr, getməz/4
Yağışım/3.

Suda daşım/4,
Yaş başım/3,
Yaş oldu/3
Üst-başım/3.”

“Qodu daşı/4,
Odu daşı/4,
Qodu kəssin/4
Yağışı/3.”

“Budu daşı/4,
Buludların/4
Kudu daşı/4,
Bişirmişəm/4
Xəmiraşı/4.”

Qonaq gəlsin/4

Godu başı/4,

Gətirsin/3

Qızıl günü/4 və ya:

Aparsın/3

Yağışı/3.

Qonaq gəlsin godu başı/8,

Gətirsin qızıl günü/7.

Aparsın yağışı/6

Bu nümunələri forma baxımından mənzum xalq deyimi nümunələri (o cümlədən S.P.Pirsultanlının toplayıb tədqiqata cəlb etdiyi nümunələr (*səh.*-94-98) ilə eyni kateqoriyaya aid edə bilərik. Belə ki, bu nümunələr də qafiyəlidir, eyni zamanda 3 və 4, 6, 7 və 8-hecalı misralardan ibarətdir. Misralarında heca saylarının bərabərliyinin gözləndiyi və gözlənmədiyi bəndlər var. Yəni, bu nümunələri də heca vəzninin müəyyən ünsürlərinə malik (heca vəzninəqədərki) *qafiyəli sərbəst şeir* nümunələrinə aid etmək olar.

Burada bizi düşündürən əsas sual ondan ibarətdir ki, əgər doğrudan da minilliklər öncə belə qafiyəli və heca vəzninə daha yaxın şeir nümunələri mövcud idisə, bəs nəyə görə XI əsrə qədərki **yazılı abidələrdə** belə nümunələrə rast gəlinmir?

Məlumdur ki, ümumtürk yazılı mənbələrində tarixə məlum ilk normal heca vəzni nümunələri Mahmud Kaşğarının “Divanü Lüğat-it-Türk” (DLT) əsərində (XI əsr) artıq mövcuddur. Bu əsərdəki şeirlərdə 7-hecalı (4-3 bölgülü) nümunələr əksəriyyət təşkil edir. Həmçinin 5, 8 (4-4), 6 (2-2-2 və 3-3), 11 (7-4 və 4-4-3), 12 (6-6 və 4-4-4) və 14-hecalı (7-7) nümunələrə də rast gəlinir. Divandakı şeirlərdə az sayda fərqli hecalı və bölgüsü hiss olunmayan misralara da rast gəlinir. Misallara baxaq (*burada da səğir [n] səslərini “ñ” kimi göstərmişik*):

5-hecalı nümunə (sonuncu misra 7-hecalıdır):

Kəldi maña tat
Aydım: əmdi yat,
Kuşka bolub ət,
Səni dilər us böri.

Tərcüməsi:

Gəldi mənə tat,
Dedim: indi yat,
Quşa olub ət,
Səni dilər us, böri

72, I c., səh-111.

6-hecalı nümunələr:

Yalvın anıñ közi, (2-2-2)
Yəlkin anıñ özi, (2-2-2)
Tolun ayıñ üzi, (2-2-2)
Yardı məniñ yürək. (2-2-2)

Tərcüməsi:

Sehrlidir gözü,
Bir qonaqdır özü,
Dolunaydır üzü,
Parçalandı ürəyim.

72, IIIc., səh-35-36.

Küçəndi biləgim (3-3)
Yağudı tıləgim, (3-3)
Təlindi biligim, (3-3)
Təgrüp añar çərtilər. (4-3)

Tərcüməsi:

Güçəndi biləyim,
Yaxlaşdı diləyim,
Dəlindi biliyim,
Dəyib ona yox olur.

72, IIc., səh-168-169.

Bardı ərən konuk (2-2-2)
Bulub kutka sakar, (2-2-2)
Kaldı alığ oyuk (2-2-2)
Körüb əvni yıkar. (2-2-2)

Tərcüməsi:

*Qonaq görüb bunu
Qut sayan ərənlər getdi,
Oyuq görən kimi
Evini yıxan pislər qaldı.
72, I c., səh-385.*

7-hecalı nümunələr:

Koşnı-konım oğışka
Kılğıl añar ağırlık,
Artut alıp anunğıl
Ed(h)ü tavar oğurluk

Tərcüməsi:

*Qunum-qonşu oymağa
Sən qılginən ehtiram
Hədiyyə al, hazırla
Gözəl uğurlu ənam
72, I c. səh.175.*

Təgmə çiçək öküldi
Bukuklanip büküldi
Tügsin tügün tügüldi
Yazlıp yana yörkəşür.

Tərcüməsi:

*Hər bir çiçək yığıldı
Qönçələnib büküldü
Dördkünc düyün düyüldü
Açılaraq bir-birinə girir
72, II c., səh.280-281.*

8-hecalı nümunə:

Ərən alpı okuşılar,
Kıñır közün bakişılar,
Kamuğ tolmun tokuşılar,
Kılıç kinka küçün sığdı.

Tərcüməsi:

Ərlər, alplar çağırışdılar,
Qızmış gözlə baxışdılar,
Bütün silahlarla toqquşdular,
Qılınc qına güclə sığdı.
72, I c., səh. 232-233 və 365

11-hecalı nümunələr:

Yağı ərür yalñukuñ nəñi tavar, (7+4 və ya 4-4-3)
Bilig əri yağısın nəlik sevər? (7+4 və ya 4-4-3)

Tərcüməsi:

Adamın malı onun düşmənidir
Ağıllı adam düşməninə niyə sevər?
72, III c., səh. 332.

Köñül kimiñ bolsa kalı yok çığay, (6-5 və ya 4-4-3)
Kılsa küçün bolmas anı tok, bay. (10 heca, bölgüsüz)

Tərcüməsi:

Kimin könlü yox-yoxsul olsa
Onu güclə tox və zəngin etmək olmaz.
72, III c., səh. 224.

12-hecalı nümunələr:

Oğlum, ögüt alğıl, bilgisizlig kitər, (6-6)
Talkan kimiñ bolsa, añar pəkməz qatar. (6-6)

Tərcüməsi:

*Oğlum, öyüd al, biliksizliyi dəf elə,
Kimin qovudu olsa, ona bəkməz qatar.*

72, I c., səh. 432

Tamğa suvu taşra çıxıb tağığ ötər, (4-4-4)
Artuqları təgrə önüp tizgin yetər. (4-4-4)

Tərcüməsi:

*Damğa suyu çölə çıxıb dağı ötər,
Dövrəsində sıra-sıra ardıc bitər.*

72, I.c. səh. 420.

Külsə kişi, atma añar örtər külə, (4-4-4)
Bakkıl añar ed(h)gülüğün ağzın külə. (4-4-4)

Tərcüməsi:

*Yanına bir adam gəlsə, üzünə yanar kül atma,
Ağzın gülərək ona yaxşılıqla bax.*

72, II.c. səh. 52-53

Təndə belə körsə məni ördək, atar, (4-4-4)
Kalva körüp kaşğalakı suvka batar. (4-4-4)

Tərcüməsi:

*Ördək məni o göldə təmrənsiz ox atan görsə,
Qaşqaldaq tez suya cumar*

72, I.c. səh. 498.

14-hecalı nümunələr:

Ağruk ağır işiñi ad(h)nağuka yüd(h)ürmə, (7-7)
Açrup özüñ öşərip ad(h)nağunı tod(h)urma. (7-7)

Tərcüməsi:

*Ağır yükünü başqasına yükləmə,
Özünü aclıqdan özərib başqasını doyurma.
72, III.c. səh. 65*

Eştib ata-anañıñ savlarını kadırma, (7-7)
Nəñ kut bulup kövəzlik kılınır yana kudurma. (7-7)

Tərcüməsi:

*Ata-ananın öyüdlərini eşidib rədd etmə,
Nemət tapsan, ərköyünlük edib qudurma.
72, I.c. səh. 484.*

Məlumdur ki, DLT-ə qədər VIII-IX əsrlərə aid uyğur şeir mətnləri (dini məzmunlu “maniçi” poeziya) vardır. XI əsrdə (bəzi fikirlərə görə daha öncəki əsrlərdə) qələmə alınmış, sonradan üzü köçürülmüş Dədə Qorqud dastanında olan şeirlərin isə formaca hansı dövrün məhsulu olduğunu müəyyən etmək xeyli çətindir. Bu abidənin bu günə gəlib çatmış ən əski əlyazma nümunəsi XVI əsrə aiddir. Məlumdur ki, bu dövrdə artıq heca vəznə mükəmməl bir inkişaf səviyyəsinə çatmışdı. Dədə Qorqud dastanının yaranma dövrünün əsasən VII əsr olduğu qəbul edilir. Həmin dastanın məzmununda isə hətta eramızdan əvvəlki dövrləri əks etdirən motivlər var. Şeirşünas alim T.Quliyev Dədə Qorqud şeirləri ilə “Divanü Lüğat-it-Türk” əsərindəki şeir nümunələri arasındakı forma fərqlərinin azı 1000-1500 illik inkişaf dövrü ərzində baş verə biləcəyini ehtimal edərək, Dədə Qorqud mətnlərinin forma baxımından da eramızdan əvvəlki əsrlərə aid olduğu qənaətinə gəlir (34, 36). Lakin aşağıda görəcəyik ki, Divani-Lüğət-it Türk əsərinin yarandığı dövrdən cəmi 3 əsr öncəyə aid olan uyğur şeirləri də formaca Dədə Qorqud şeirlərinə oxşardır, hətta Dədə Qorqud şeirləri ilə müqayisədə heca vəznindən daha uzaqdır. Lakin onu da nəzərə almaq lazımdır ki, şeir nümunələrinin forması

onun qələmə alındığı dövrün xalq şeir formasına uyğun olmaya (ondan geri qala) da bilər.

Şərqi Türküstandakı Turfan vilayətindən qazıntılar zamanı əldə olunan əlyazmaların arasından tapılmış, Aprınçur Təginin (VIII əsr) qələmindən çıxmış aşağıdakı nümunələr “maniçi” poeziyanın ən əski nümunələri kimi qəbul olunur:

I mətn:

Bizim tenqrimiz edqüsi redni tiyür
Bizim tenqrimiz edqüsi redni tiyür
Rednidə yiq menin edqü tenqrim alpım bekrəkim
Rednidə yiq menin tenqrim alpım bekrəkim
Biləqüsüz yiti vajçır tiyür
Biləqüsüz yiti vajçır tiyür
Vajçırda ötvi biliqliqim tüzünüm yarukum
Vajçırda ötvi biliqliqim bilqəm yanqam
Kün tenqri yarukın teq köküzlüqüm bilqəm
Kün tenqri yarukın teq köküzlüqüm bilqəm
Körtlə tüzün tenqrim külüqüm küzünçüm
Körtlə tüzün tenqrim burkanım bulunsuzum.

Tərcüməsi:

*Bizim tanrımızın yaxşılığı cəvahirdir, deyirlər,
Bizim tanrımızın yaxşılığı cəvahirdir, deyirlər,
Cəvahirdən daha üstün mənim yaxşı tanrım, igidim, qüdrətlim
Cəvahirdən daha üstün mənim yaxşı tanrım, igidim, qüdrətlim
Bülöv daşından almaz ityi olur, deyirlər,
Bülöv daşından almaz ityi olur, deyirlər,
Almazdan daha kəskin mənim biliklim, əsillim, işığım,
Almazdan daha kəskin mənim biliklim, əsillim, işığım,
Gün tanrı işığı tək köküslüm, müdrikim,
Gün tanrı işığı tək köküslüm, müdrikim,
Gözəl, əsil tanrım, şöhrətlim, hafizim (qoruyucum)
Gözəl, əsil tanrım, bütüm (buddam), nadirim (tapılmazım)*
(77, s. 110-111)

II mətn:

1. a...
adınçığ amrak
Amrak özkiyəm
2. kasınçığımın öyü kadğurar men
kadğurduqça kaşı körüləm
kavışığsayur men
3. öz amrakımın öyür men
öyü evirür men ödü... çün
öz amrakımın önüqsəyür men
4. barayın tiser bağ amrakım
baru yimə umaz mən
bağırsakım.
5. kirəyin tiser kiçiqkiyəm
kirü yimə umaz mən
kin yıpar yadlığım.
6. yaruk tenqrilər yarlıkazun
yavaşım birlə
7. küçlük priştilər küç birzün
közi karam birlə
külüşüqin oluralım

Tərcüməsi:

1. a...
Misiliz sevgili...
Sevgili canım...
2. *İstəklimi düşünüb həsrət çəkirəm*
Həsrət çəkdikcə, qaşı gözəl
qovuşmaq istəyirəm!
Gedim desəm, gözəl sevgilim,
Gedə də bilmirəm
mərhəmətlim,
Girim desəm, kiçikciyim
girə də bilmirəm.
mişk-ənbər qoxulum

*Nurlu tanrılar buyursun
ipək xasiyyətlim ilə
birləşərək bir daha ayrılmayaq.
Qüdrətli mələklər qüvvət versin
gözü qara ilə
gülə-gülə oturaq.
(77, s. 111-112)*

Göründüyü kimi bu nümunələr formaca Dədə Qorqud şeirlərinə oxşardır. Belə ki, burada da qafiyələnmə əvəzinə eyni söz və ya şəkilçinin təkrarını görürük. Misralarda heca sayları fərqlidir. Misraların bölgülənməsi isə demək olar ki, hiss olunmur. Məhz bölgülənmə baxımından bu uyğur şeir mətnləri Dədə Qorqud şeirlərindən geri qalır. **Lakin həmin uyğur şeirlərinin qələmə alındığı VIII əsrdə heca vəzninə daha yaxın şeirin paralel şəkildə mövcud olub-olmadığı qaranlıq qalır.**

Qədim folklorumuzun tədqiqatçısı Bəxtiyar Tuncaya görə uyğur abidələrində mühafizə olunmuş aşağıdakı şeir nümunəsi məhz III əsrdə yaşamış şair, mütəfəkkir, din yaradıcısı **Maninin** qələminə məxsusdur:

1. Tüzün bilqə kişilər, tiriləlim,
Tenqrininq bitiqin biz işidəlim.
Tört iliq tenqrilərkə tapınalım,
Tört uluğ emqəkdə kurtulalım.
5. Tört iliq tenqrilərdə tanığmalar,
Tenqri nomın todağmalar.
Tünəriq yeklərkə tapunuğmalar,
Tümənliq irinçü kılığmalar
10. Tüpintə ol ukma ölməki bar,
Tünəriq tamuka tüşməki bar.
Tümənliq yeklər kelir tiyür,
Tumanlıq yeklər ayar tiyür
15. Tünəriq tünçülə basar tiyür
Tunumluğ teqir tiyur

Tönq özə olurup tültürür tiyur
Tanmış üzütlər taşıkar tiyür...

Tərcüməsi:

1. Əsil müdrik insanlar, toplanacaq,
Tanrının kitabını dinləyək,
Dörd haki9m tanrıya tapınaq,
Dörd böyük əzabdan qurtulaq.
5. Dörd hakim tanrını inkar edənlər,
Tanrı sözünə qiymət verməyənlər.
Qaranlıq şeytanlara tapınanlar
On minlərlə günah işləyənlərə
10. Sonunda insanın yenə bu ölməyi var.
Qaranlıq cəhənnəmə düşməyi var
Dumanlı şeytanlar işini görür, deyirlər
15. Qaranlıq gecə kimi üzərinə çökər deyirlər,
Sıxıntı içinə düşər, deyirlər.
Köksünə oturaraq dəlik-deşik edər, deyirlər.
İnkar edən ruhlar bayıra çıxar deyirlər...
- (77, s. 112)

Bu şeir parçasını həqiqətən III əsr Azərbaycan şeiri nümunəsi kimi qəbul etsək, bu nümunəyə əsasən Azərbaycanda o dövrün şeir vəznə haqqında müəyyən təsəvvür yaratmaq olar. Maraqlıdır ki, nümunə "maniçi" poeziyanın digər nümunələri ilə, hətta Dədə Qorqud şeirləri ilə müqayisədə heca vəzninin 11-hecalı variantına daha yaxın olması ilə seçilir. Belə ki, burada, misralardakı heca sayları Dədə Qorqud şeirlərinə nisbətən daha az fərqlənir və 11 hecaya yaxın ətrafda dəyişir. Deməli bu gün müəllif ədəbiyyatında heca vəzninin ən çox istifadə olunan 11-hecalı ölçüsünə yaxınlaşma artıq həmin dövrdə baş vermişdir. Lakin bu nümunə bölgülənmə baxımından Dədə Qorqud şeirlərindən geri qalır. Belə ki, burada Dədə Qorqud şeirlərindən fərqli olaraq bölgülənmə his olunmur.

Qafiyələnməyə gəldikdə bu şeir nümunəsində Dədə Qorqud şeirlərində olduğu kimi qafiyələnmə hələ formalaşmamış, qafiye yerində qrammatik paralellər dayanmışdır. Lakin misraların əvvəlində “t” samiti əsasında *alliterasiyanın* (səs təkrarının) şahidi oluruq.

Göründüyü kimi mövcud yazılı mənbələr hələlik ümumtürk şeirinin, xüsusən Azərbaycan-türk şeirinin inkişaf yolunu xronoloji olaraq izləmək üçün yetərli deyil.

Ərəb və fars şeirində isə sillabik vəznə aid edilə biləcək nümunələrin eramızın əvvəllərində (təxminən III-V əsrlər) artıq mövcud olduğu qeyd edilir. Yunan şeirindəki “stopa”ları metro-ritmik vahid kimi qəbul etsək yunanlarda nəinki sillabik, hətta metro-ritmik vəznin eradan əvvəl artıq mövcud olduğunu deyə bilərik. Ehtimal etmək olar ki, ərəblər və farslarla eyni dövrdə Azərbaycan-türk şeirində də sillabik vəzn formalaşmışdır, sadəcə olaraq yazılı şəkildə bu günə gəlib çıxmamışdır. Ümumşərq mədəni inkişafı baxımından da bu ehtimal böyükdür.

Çoxsaylı sadə və mürəkkəb şeir şəkillərinin (sərbəst şəkil istisna olmaqla) yaranmasına gəldikdə bu həlli daha çətin olan məsələdir. Həmin şeir şəkilləri çox güman ki, sillabik vəzn və qafiye formalaşdıqdan sonra yaranmışdır. Şərq xalqlarında əsasən biri-birinə oxşar şeir şəkillərindən istifadə edilir. Bu şeir şəkillərində (ən sadə şeir şəkilləri – bayatı, rübai və s. istisna olmaqla) şeir yazmaq xüsusi şüurlu fəaliyyət tələb edir. Şəkillərin isə kim tərəfindən, necə yaradılması məlum deyil. Ona görə də ümumilikdə xalq yaradıcılığına aid etmək olar.

Şeir formalarının məhdudiyyətləri və funksiyaları

Məlumdur ki, vəznin və şəklin qaydaları (misranın heca sayının sabitliyi və bölgülənməsi, qafiyələnmə, bəndlərdə rədif, ritmik ardıcılığın gözlənilməsi və s.) şeir yazmaqda, şeirdə fikri ifadə etməkdə müəyyən məhdudiyyətlər yaradır. Bu məhdudiyyətlər şeir formalarının sadəsindən mürəkkəbinə doğru daha da artır. Bunun nəticəsində şeirdə forma qaydalarını təmin etmək xatirinə yazılmış parçalar (qafiye xatirinə istifadə olunan sözlər və misralar, rədif xatirinə yaradılan bəndlər, heca sayını tamamlamaq üçün artırılan ifadələr, əcnəbi sözlərdən və ləhcə elementlərindən məqsədli istifadə və s.) mövcud olur. Bu hal ən məhdudiyyətsiz şeir forması – bölgüsüz, qafiyəsiz sərbəst şeir istisna olmaqla qalan bütün şeir formalarında bu və ya digər dərəcədə qaçılmazdır. Həmişə şairin nə xüsusi istedadı, nə “vergi”si bu halların qarşısını ala bilməz, istənilən müəllifin şeirlərində bu hallara rast gəlinir. **Lakin, əgər misraların öz mənası, misralar arasında məna əlaqəsi, məntiqi fikir ardıcılığı, bəndlərarası məna əlaqəsi, şeirdə ümumi ideya, vahid məzmun saxlanılırsa şeirin forma qaydalarını (qafiye, heca sayı, bölgü və s.) təmin etmək xatirinə yazılmış parçalar qüsurlu kimi yox, tam normal qəbul olunmalıdır.** Yox, əgər forma qaydalarını təmin etmək xatirinə yazılmış parçalar mənasız (və ya mənasının mətləbə daxil olmayan) parçalara, misralararası və bəndlərarası məna əlaqəsinin olmamasına, məntiqi fikir ardıcılığının pozulmasına, şeirdə ümumi ideyanın və vahid məzmunun itməsinə gətirib çıxarsa, yazılı ədəbiyyatda bu böyük qüsurlu kimi qəbul olunmalıdır.

Lakin şifahi ədəbiyyat (xalq və müəllif) nümunələrində (bayatılar, aşıq şeirləri, bədahətən şeir demə və deyişmə, meyxana və s.) bu kimi hallar məqbuldur. Çünki

şifahi sənətlərin funksiyası bir az fərqlidir. Belə ki, burada ilk növbədə diləyatımlılıq, tez yadda qalma, avaz, musiqi, əyləndirmə və b. qeyri-məzmun elementləri tələb olduğundan məzmunun zəif olması ümumi sənətin gözəlliyinə xələl gətirmir.

Bildiyimiz kimi xalq bayatılarında adətən əsas fikir, məna biri-biri ilə qafiyələnməyən son iki misrada olur, ilk iki misra isə sonuncu ilə qafiyələnməsi xatirinə deyilir və adətən ya mənası olmur ya da mənasının məzmununa daxil olmur. Bu da təsadüfi deyil. Belə ki, bayatıda misranın qısa olması fikri ifadə etməkdə məhdudiyyət yaradır. Lakin digər tərəfdən əsas fikrin deyildiyi misraların biri-biri ilə qafiyələnməməsi, həmçinin sonuncu ilə qafiyələnən ilk iki misranın mənasının önəmli olmaması bu məhdudiyyəti müəyyən qədər azaldır. Ona görə də dərin mənalılıq və gözəllik bayatıda (son iki misrada olsa da) baş tutur.

Misallar:

Mixək əkdim ləyəndə,
Mixək boynun əyəndə,
Yeddi qurban kəsərəm
Əlin əlimə dəyəndə.

Xalq bayatısı

Qızıl gül oyum-oyum,
Dərim qoynuma qoyum,
Yağış yağar yer doymaz,
Mən səndən necə doyum?

Xalq bayatısı

Lakin bütün misraları arasında məna əlaqəsi olan, məntiqi fikir ardıcılığının əvvəldən axıra izləndiyi xalq bayatıları da var:

Bağa girdim üzümə,
Tikan batdı dizimə,
Əyildim çıxartmağa
Yar sataşdı gözümə.

Xalq bayatısı

Boz at gəlir enişdən,
Sinəbəndi gümüşdən,
Bizə də qismət olsun
Tərkindəki yemişdən.

Xalq bayatısı

Forma qaydaları xatirinə deyilən, mənasız və ya mənasının mətləbə daxil olmayan misraların deyilməsi şifahi sənət kimi bədahətən deyilən meyxanalar üçün də xarakterikdir. Lakin şifahi sənət olduğuna görə meyxanada da bu hallar bağışlanılandır. Çünki, burada əsas məqsəd bədahətən söz qoşmaq, insanları əyləndirməkdir və burada bəndin yalnız son misralarının hətta qismən mənalı olması da kifayətdir. **Yazılı ədəbiyyatda isə meyxanavari, meyxanani xatırladan süni söz quraşdırmaları “şair” adına layiq hal deyil və yazılı ədəbiyyata bir növ hörmətsizlikdir. Təəssüf ki, yaradıcılığı başdan-başa belə şeirlərdən ibarət, lakin “güclü şair” kimi tanınan şəxslər də var.** Halbuki, yazılı poeziyada müəllifi heç kim tələsdirmir, istədiyi formanı seçə, kifayət qədər düşünə, şeiri üzərində işləyə bilər.

Ümumiyyətlə, şeirdə qafiyələnmədə iştirak etməyən misraların sayı nə qədər çox olsa və misra nə qədər uzun olsa forma məhdudiyyətləri o qədər az olar. Gəraylı, qoşma, müxəmməs və onlara bənzər şeir şəkillərində isə qafiyəsiz misra olmadığından və bəndlər arasında da qafiyə əlaqəsi (bəndlərin son misralarının qafiyələnməsi) olduğundan bu şəkillərin məhdudiyyətləri daha çoxdur. Sərbəst (qafiyələnmədə iştirak etməyən)

misralı və çarpaz qafiyəli şeirlərdə isə forma məhdudiyyətləri nisbətən azdır.

Əruz vəznində yazılan şeirlərin daha çox qəzəl janrında, özü də adətən heca sayı 14-dən yuxarı olan qəliblərdə yazılması da sözsüz ki, təsadüfi deyil. Belə ki, bildiyimiz kimi əruz vəznə heca vəznə ilə müqayisədə daha çox məhdudiyyət yaradır. Lakin, qəzəlin misralarının uzun olması və birinci beytdən başqa bütün beytlərin birinci misrasının qafiyələnmədə iştirak etməməsi, həmçinin klassik ədəbiyyatımızda əcnəbi sözlərdən həddən çox istifadə ənənəsi də həmin məhdudiyyəti xeyli aradan qaldırmışdır. Ona görə də klassik qoşma-gəraylı ədəbiyyatı ilə müqayisədə klassik qəzəl ədəbiyyatında şeirin forma qaydalarını təmin etmək xatirinə yazılmış, mənası zəif olan və ya mənasının məzmununa daxil olmayan parçalar tapmaq demək olar ki, qeyri-mümkündür. **Yəni əslində qəzəl yazmaq gəraylı, qoşma, müxəmməs və onlara bənzər, qafiyəsiz misrası olmayan şeirləri yazmaqdan asan olmuşdur. Məhz buna görədir ki, klassik şərq poeziyasında qəzəl janrı daha çox işlənmişdir.**

Şeir formalarının məhdudiyyətlərini və fəsadlarını aradan qaldırmaq üçün bütün digər şeir formalarından imtina edib yalnız bölgüsüz, qafiyəsiz sərbəst şeir yazmaq ideyası ilə bu gün çıxış edənlər var. **Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, məhdudiyyət yaradan şeir formaları həm də şeirdə müəyyən funksiyaları yerinə yetirir. Ədəbiyyatşünaslıqda bu məsələ də demək olar ki, araşdırılmayıb.** Yəqin ki, məhz bu funksiyalarına görə şeir formaları məhdudiyyətlərinə baxmayaraq nəsilədən nəslə keçərək yaşamış, öz əhəmiyyətini itirməmişdir.

Şeirin forma elementlərinin məhdudiyyət yaratmaqla bərabər yerinə yetirdiyi **funksiyalar** aşağıdakılardır:

1. *Deyilişi asanlaşdırma və gözəlləşdirmə funksiyası.* Bu funksiyanı əsasən vəzn və qafiyə yerinə yetirir. Əruz vəznə bu funksiyanı daha yüksək səviyyədə yerinə

yetirir. Bu funksiya şeirlərin, o cümlədən mənzum xalq yaradıcılığı nümunələrinin insanlar tərəfindən asan istifadə edilməsinə və sevlənməsinə şərait yaratmışdır.

2. *Yadda saxlamayı asanlaşdırma funksiyası*. Bu funksiyanı da əsasən vəzn və qafiyyə yerinə yetirir. Bu funksiya şeirlərin, o cümlədən mənzum xalq yaradıcılığı nümunələrinin yaddaşlarda saxlanılmasına və əsrlər boyu nəşildən-nəslə ötürülməsinə şərait yaratmışdır.

3. *Məcəzlərdən (bədi təsvir vasitələrindən (BTV)) istifadəyə yönəltmə funksiyası*. Bu çox mühüm bir funksiya yadır. Bu funksiyanı əsasən qafiyyə və rədif yerinə yetirir. Belə ki, qafiyyə və ya rədif şairi fikrini dolayı yolla ifadə etməyə vadar edir ki, bu da bədi təsvir vasitəsinə çevrilir. BTV isə şeirə gözəllik verir. Əlbəttə ki, yerində və qədərində işlədilən BTV. Onu da unutmamaq olmaz ki, şeir yazmaqda məqsəd yalnız BTV-dən istifadə deyil. BTV olmadan da dərin mənalı və gözəl şeirlər yazıla bilər və yazılmışdır. Məsələn, aşağıdakı bənddə heç bir BTV yoxdur, lakin kifayət qədər təsirli və gözəldir:

...Otaqda boş qalır gümüş çarpayın,
Küncdə bir kitabı yel varaqlayır.
Naxışlı fincanda soyuyur çayın.
"Vağzal" çalınır, anam ağlayır...

T. Bayram

Bəzən şeiri BTV ilə həddən artıq yükləyirlər, halbuki, həmin BTV o qədər də dərin məna və gözəllik yaratmır, əksinə oxucunu əməlli başlı yorur və bezdirir. Əslində bu hal, şairlərin BTV arxasında gizlənməsi və zəifliyinin əlamətidir.

4. *Mövzu vermə funksiyası*. Bu da çox mühüm bir funksiya yadır. Bu funksiyanı əsasən qafiyyələr, xüsusən də bəndin rədifi və ondan əvvəl gələn sabit qafiyyə yerinə

yetirir. Bu funksiya şairə yeni mövzulara müraciət etməyə, şeirdə yeni söz və fikir söyləməyə şərait yaradır.

5. *Müxtəlif şeirlərin eyni melodiya oxunmasına imkan vermə funksiyası.* Bu funksiyanı əsasən vəzn yerinə yetirir. Məsələn, ritmik aşırıq havaları vəznə sabit olan qoşma və gəraylı şəkillərində yazılmış şeirlərə bəstələnmiş olduğundan bu aşırıq havalarını həmin şəkillərdə yazılmış istənilən şeir üzərində oxumaq olur.

Şeirin forma elementlərinin indiyə qədər heç yerdə ayrıca qeyd edilməmiş və diqqət yetirilməmiş bu funksiyaları şeir yazmaqda şairlərin gizli köməkçisidir. Yəni, forma elementləri bir tərəfdən məhdudiyyət yaratsa da, bir tərəfdən də şeir yazmağa kömək edir və hətta ideyası kasad olan şairlər bu funksiyaların arxasında gizlənə bilər. Ona görədir ki, həmişə bölgülü və qafiyəli şeirlər yazmış şairlər bölgüsüz, qafiyəsiz sərbəst şeir yazmaqda çətinlik çəkirlər, baxmayaraq ki, belə şeir yazmaqda forma məhdudiyyəti yoxdur.

Fikrimizcə, bütün bu məhdudiyyətlərə və fəsadlara baxmayaraq, heç bir şeir formasından imtina edilməməlidir. Çünki hər bir şeir formasının öz yeri, öz gözəlliyi var. Məsələn, vətənpərvərlik və döyüş ruhlu şeirlərdə əruzun, lirik məzmunlu şeirlərdə sərbəst formanın özünəməxsus əvəzedilməz yeri var.

Ona görə də fikrimizcə “şair” adını daşıyan şəxs şeir formalarının hamısına bələd olmağa və yaradıcılığında müraciət etməyə çalışmalıdır. Bu ancaq yaradıcılığın rəngarəngliyinin və dəyərinin daha da artmasına xidmət edər. Yalnız yekcins şeir formalarına qapılmaq, digər formaları qəbul etməmək və onlardan hansısa bəhanələrlə imtina etməyi təbliğ etmək doğru deyil. Məsələn, bu gün əsasən əruzda yazan şairlərdən elələri var ki, heca vəznini, qoşma və gəraylı kimi janrları, həmçinin sərbəst şeiri ümumiyyətlə qəbul etmirlər. Yaxud, əsasən heca vəznində, qoşma və gəraylı kimi janrlarda yazan şairlər

də var ki, sərbəst şeiri və əruzü qəbul etmirlər. Nəhayət elə şairlər də var ki, əsasən bölgüsüz, qafiyəsiz sərbəst şeirlər yazırlar və qalan bütün şeir formalarını inkar edirlər. Hər biri də öz fikirlərini əsaslandırmağa çalışır. Lakin, hər halda yalnız müəyyən şeir formaları ilə məhdudlaşmaq yaradıcılığın rəngarəngliyini və dəyərini azaldır. Düzdür, hər bir yazarda həm forma, həm də məzmun cəhətdən müəyyən istiqamətin üstünlük təşkil etməsi labüddür. Lakin bu digər formalara ümumiyyətlə müraciət etməməyə və onları inkar etməyə gətirib çıxarmamalıdır. Fikrimizcə, bu məhdud görüşdür.

Mahnılarda mətn problemi

Mətn üçün şeir forması seçimi və bölgü məsələsi. Məlumdur ki, mahnılar söz və ritmik musiqidən ibarət olur. Sözlər isə hansısa şeir formasında olur. Yəni mahnıların musiqisi adətən şeirlərə, özü də sərbəst olmayan, daha çox heca vəznində, bəzən də əruz vəznində olan şeir formalarına bəstələnir. Sual olunur, mahnıların musiqisinin mütləq sərbəst olmayan şeir formalarına bəstələnməsi zəruridirmi? Bölgüsüz sərbəst şeirlərə musiqi bəstələmək olmazmı? Bu suala cavab vermək üçün mahnı mətnlərindən aşağıdakı bir misala baxaq:

Könlüm qəmi neylər?
Dilim nəğmələr söylər,
Təki mənə bircə kəlmə
“Sevirəm” de.

Bu parçada birinci misrada 6, (musiqi bölgüsü 3-3 olduğu halda deyiliş bölgüsü 2-2-2-dir) ikinci misrada 7, 3-cü misrada 8, 4-cü misrada 4 heca var. Bu nümunəni heca vəzninə yox, fərqli bölgülü sərbəst şeirə aid etmək

olar. Mahnının professionallığına, gözəlliyinə və sevilməsinə isə söz ola bilməz.

Daha bir mahnı mətninə nəzər yetirək:

Gəlmişəm otağına oyadam səni,
Qaragilə, oyadam səni.
Nə gözəl xəlf eləyib yaradan səni,
Qaragilə, yaradan səni.

“Qaragilə” xalq mahnısı

Bu misalda birinci və üçüncü misrada 12, ikinci və dördüncü misrada isə 9 heca var. Misralarda hətta şeir deyilişi üçün ənənəvi bir bölgülənmə də yoxdur. Yəni heca vəzninin əsas qaydaları (misralarda heca sayının bərabərliyi və uyğun bölgülənmə) özünü göstərmir. Qafiyələnmə isə var. Deməli bu şeiri heca vəzninə yox, **bölgüsüz, qafiyəli sərbəst şeirə** aid etmək olar. Bu mahnının musiqisinin gözəlliyindən və necə sevilməsindən danışmağa isə ehtiyac yoxdur. Xalq mahnılarımızdan belə misalları çox gətirmək olar.

Bu faktlar onu göstərir ki, gözəl mahnılar yaratmaq üçün mətnin sərbəst olmayan şeir formalarında (hətta, bölgülü şeir formalarında) olması vacib deyil. Çünki, bəhrsiz (qeyri-ritmik) musiqilərdən fərqli olaraq ritmik mahnılarda sözlər bölgü və ritm cəhətdən musiqiyə tabe olduğundan, yalnız deyilişə xidmət edən şeir bölgülərinin və ümumiyyətlə vəznin olub-olmaması əhəmiyyət kəsb etmir. Musiqinin öz bölgüsü və ritmi var ki, mahnıda mətni özünə tabe edir. Hətta musiqi bölgülü şeirə bəstələndikdə belə, onu şeir bölgülərinə uyğun olmayan bölgüdə bəstələmək olar. Özü də musiqinin bölgülənmə imkanları şeirdəki kimi məhdud yox, çox genişdir.

Mahnılar yalnız müəyyən ölçülü şeir formalarına, özü də onların bölgü və ritmlərinə uyğun bəstələ-

dikdə həmin mahnılarda yekcinslik yaranır və mahnılar biri-birinə oxşayır. Azərbaycan poeziyasında 6-5 bölgülü, 11-hecalı şeirlər çoxluq təşkil etdiyindən Azərbaycan bəstəkar mahnılarında da bu ölçüdə olan şeirlərə və onun bölgülərinə uyğun bəstələnmiş mahnılar çoxdur. Həmin mahnılar eyni ölçülü şeirlərə bəstələndiyindən onların musiqilərinin də biri-birinə bənzədiyinə şahidi oluruq. Hətta bəzi mahnıların əsas parçalarının musiqiləri demək olar ki, eyni olur.

Xeyli sayda ritmik Aşıq havalarının biri-birinə çox bənzəməsinin də səbəbi məhz eyni şeir formaları üstündə (əsasən 8-hecalı (“gəraylı”) və 11-hecalı (“qoşma”) şeirlər üstündə) yaranmasıdır. Lakin aşıq havalarındakı bu oxşarlıq başa düşülən və məqbuldur. Çünki, aşıq musiqisi şifahi ənənəli xalq-professional musiqisidir. Sif professional, yazılı bəstəkar yaradıcılığında isə mahnıların biri-birinə xeyli oxşaması normal qəbul oluna bilməz.

Yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq professional bəstəkar mahnılarında qeyd olunan qüsurlar (mahnıların yekcinsliyi və biri birinə oxşaması) aradan qaldırmağın aşağıdakı yollarını müəyyən etmək olar:

-Mahnı mətni kimi sərbəst, bölgüsüz şeir formalarına müraciət etmək;

-Bölgülü şeir formalarına mahnı bəstələdikdə musiqi bölgülərinin mümkün qədər şeir bölgülərindən fərqli olmasını təmin etmək;

- Mahnıları əvvəldən bəstələnmiş musiqiyə sonradan mətn yazmaqla yaratmaq (burada əsas vəzifə bəstəkarlardan çox yazarların üzərinə düşür).

Mətnlə musiqinin ritmik və tonik uyğunluq məsələsi. Mahnıların musiqisi adətən ritmik olduğundan ritmik cəhətdən sözlər musiqiyə tabe olur. Hətta dəqiq, mükəmməl ritmik sistemə malik əruz şeirinə də elə musiqilər bəstələne bilər ki, musiqidə əruzun ritmi pozular. Məsələn, Türkiyənin dövlət himninin musiqisinin qitmi onun

rəməl-6 qəlibində yazılmış mətninin ritmindən kəskin fərqlənir və himn oxunduqda əruz qaydaları tamamı ilə pozulur.

Ritmik mahnılarda sözlər ritmik cəhətdən musiqiyə tabe olduğundan mətnin ritmik quruluşu ilə musiqinin ritmik quruluşu fərqləndikdə mahnı oxunarkən musiqinin tələbi ilə məcburi olaraq sözlərdəki qısa hecalar uzun və ya uzun hecalar qısa tələffüz olunur. Mahnıda bu hallar nə qədər çox baş verirsə, mahnının gözəlliyinə o qədər çox xələl gəlir. Ona görə də bu hallara mahnılarda mümkün qədər az yer vermək lazımdır. Sözə musiqi bəstələndikdə ritmik uyğunluğun məsuliyyəti bəstəkarın üzərinə, musiqiyə söz yazıldıqda isə şairin üzərinə düşür. Təəssüf ki, müasir Azərbaycan mahnılarında mətnlə musiqinin ritmik uyğunluğu çox pozulur. Bəlkə də bunun səbəbi məsələnin nəzəriyyəsinin lazımınca öyrənilməməsidir. Bunun üçün ilk növbədə sözlərdə uzun və qısa hecaları biribirindən fərqləndirə bilmək lazımdır. Qısa hecalara saiti uzanmayan açıq hecalar, uzun hecalara isə qapalı hecalar və saiti uzanan açıq hecalar aiddir.

Mətn və musiqinin ritmik uyğunluq məsələsində müasir Türkiyə estradasının bir çox nümunələri demək olar ki, idealdır.

Misal:

Ya-na ya-na gel-dim ben sa-na
Dada-dada-dahdah dah-dadah
Bi-re i-ki ver-dim al-sa-na
Dada-dada-dahdah dah-dadah
Ge-çip gi-der-ken bak bu ha-yat
Dadahda-dahdah dahda-dadah
He-ye-can la-zım in-sa-na
Dadadah-dahdah dah-dadah

Yü-rek-te kıv-rak ten-de kıv-rak
Dadahda-dahdah dahda-dahdah
Se-ver de bil-mez dur du-rak
Dadahda-dahdah dah-dadah
A-te-şi çı-kın-ca bağ-la-nın-ca
Dada-dada-dahdah dahda-dahdah
Aş-ka kıs-kıv-rak
Dahda-dahdahdah

Ha-di bü-tü-n aşk-lar a-la-tur-ka
Dada-dada-dahdah dada-dahdah
İ-na-dı-na i-na-dı-na dar-bu-ka
Dada-dada dada-dadah dah-dadah
Ha-di ha-di gel-de ya-ka-lan-ma
Dada-dada-dahdah dada-dahdah
Aş-ka kıs-kıv-rak
Dahda-dahdahdah

Bi-le bi-le gel-dim ben sa-na
Dada-dada-dahdah dah-dadah
Yü-re-ği-mi ver-dim al-sa-na
Dada-dada-dahdah dah-dadah
Du-rup du-rur-ken bak bu ha-yat
Dadahda-dahdah dahda-dadah
Ha-re-ket la-zım in-sana
Dadadah-dahdah dah-dadah
Sibel Can

Mahnının müsiqisinin metro-ritmik quruluşu ilə mətnin metro-ritmik quruluşu biri-birinə 100% dəqiqliklə uyğundur. Bu uyğunluq bir hecada belə pozulmamışdır. Yəni heç bir hecadakı sait musiqi ritminin təsirindən süni uzanmaya (normal hal kimi söz sonlarında gələn saitlər istisna olmaqla) və ya süni qısalmaya məruz qalmamışdır! Mahnı əsasən *Dadahda-dahdah* ritmik vahidinin (X.İ.Əhməd sistemində *MüfA'ilAtün* təfiləsinin) üzərində

qurulub. Eyni zamanda mahnının ritmik quruluşunda həmin ritmik vahidin müxtəlif improvizələri – *dada-dada-dahdah* və *dadadah-dahdah*, həmçinin *dahda-dadah* (*müftə-ilün*), *dah-dadah* (*fA'ilün*), *dahda-dahdah* (*fA'ilAtün*) kimi əruz təfilələrinə uyğun ritmik vahidlərə davamlı rast gəlinir. Halbuki, əruz ritmləri yəqin ki, bu mahnını yaradanların heç ağıllarına da gəlməyib. Özləri bilmədən mahnıda əruzdakı ritmlərə uyğun ritmlər yaradıblar. Belə mahnılara müasir Türkiyə estradasından çox misal gətirmək olar və onların sevilməsinin əsas səbəblərindən biri də məhz sabit və mükəmməl ritmik sistemə malik olmalarıdır.

Mahnının mətninin şeir formasına gəldikə bu mətnin **bölgüsüz, qafiyəli sərbəst şeir** olduğunu görürük. Belə ki, mətnin mahnı üçün mükəmməl ritmik sistemə malik olmasına baxmayaraq şeir deyilişi üçün münasib bölgüsü yoxdur. Eyni zamanda burada ritmik quruluşları dəqiqliklə eyni olan misralar vardır ki, bu da mahnıda mükəmməl ritmik sistemin yaranmasına şərait yaratmışdır.

İstərdik ki, Azərbaycan estradasında da belə mükəmməl ritmik sistemə malik mahnılar yaradılsın və dilimiz mahnılarda “əyinti”lərə məruz qalmasın. Təəssüf ki, bəzi istisnalarla deyə bilərik ki, bu məsələdə müasir Azərbaycan estradası geri qalır. İstisna hallardan biri kimi R.Rəhimlinin “Başım ağrıyır” mahnısının bu tələblərə tam uyğun olduğunu qeyd edə bilərik. Bu mahnı isə göründüyü kimi məhz Türkiyə estradasının təsiri ilə yazılmışdır və hətta mətni də Türkiyə türkcəsindədir.

Mətnlə musiqinin **tonik uyğunluq məsələsinə** gəldikdə, tonik uyğunluq özünü mətnin sözlərinin vurğulu hecalarına musiqinin nisbətən yüksək tonlarının (“ton sıçrayışları”nın) uyğun gəlməsində göstərir. Bu zaman musiqi sanki, sözləri “danışır”, sözlərin ifadə etdiyi emosiyaları daha yaxşı ifadə etmiş olur. Ritmik uyğunluğa nisbətən tonik uyğunluğun 100%-li təmin olunması çox çətindir.

Xalq musiqimizdə geniş yayılmış ritmik vahidlər və qəliblər haqqında

Müəyyən ritmik parçalar vardır ki, onlara xalq musiqimizin nümunələrində çox tez-tez rast gəlirik. Lakin nədənsə bu ritmik parçaların geniş siyahısının toplanması və tədqiqi sahəsində indiyə qədər demək olar ki, iş aparılmayıb. Halbuki, ritm xalq musiqimizin, həm də dilimizin çox mühüm ünsürlərindən, özəlliklərindən biridir. Daha dərinə getsək milli ritmlər həm də hər bir xalqın ruhunu, mentalitetini, həyat tərzini, mənəviyyatını özündə daşıyır. Eyni zamanda bəstəkar mahnılarında milli ritmlərdən istifadə bu mahnıların özümüzə məxsusluğunu daha çox təmin etmiş olar.

Əvvəlki kitabımızda (13) xalq musiqimizdəki müəyyən ritmik vahidlərin əruzdakı ritmik vahidlərlə eyniliyini göstərmişdik. Həmçinin yeni əruz qəliblərinin yaradılması imkanlarına baxarkən xalq musiqimizdəki ritmik parçalara əsaslanaraq bir neçə ritmik qəlib nümunəsi müəyyən etmişdik. İndi isə əvvəlkilər də daxil olmaqla xalq musiqimizdə çox rast gəlinən ritmik vahidlərin ayrıca siyahısını tərtib etməyə çalışmışıq. Bu vahidlər həm yeni əruz qəliblərinin yaradılmasında, həm bəstəkarlıqda, həm də xalq musiqimizin ritmik əsaslarının tədqiqində istifadə oluna bilər.

Ritmik vahidləri əvvəlki kimi iki ünsür ("**dah**" – uzun heca, "da" – qısa heca) vasitəsi ilə ifadə etmişik. Bu ritmik ünsürləri notlarla da asanlıqla ifadə etmək olar. Belə ki, uzun hecanı şərti olaraq çərək not işarəsi (♩) ilə, qısa hecanı isə səkkizlik not işarəsi (♪) ilə ifadə etmək olar.

Azərbaycan xalq musiqisində ilkin olaraq müəyyən etdiyimiz daha çox rast gəlinən ritmik vahidlər aşağıdakılardır:

1. Dahdada-dadah. Bu ritmik vahid xalq dilində "**üç badam, bir qoz**" adlanır. Görünür çox qədim olduğundan

və geniş yayıldığından xalq dilində ad da verilmişdir. Bu ritmik vahid əsasən nağara ritmi kimi istifadə olunur və müşayiət etdiyi musiqinin müxtəlif ritmik dörtlükləri (əsasən **dahda-dadah**, **dadah-dadah** və s.) ilə uyğunlaşır. Həmçinin bu ritmik vahidə digər instrumental musiqi parçalarında da rast gəlinir.

2. **Dahda-dadah**. X.İ.Əhməd sistemindəki *müftə'ilün* təfiləsi ilə eynidir. Nəinki Azərbaycan xalq musiqisində, həmçinin Şərq və Qafqaz xalqlarının musiqisində həddən artıq geniş yayılmışdır. Əksər oyun havalarında rast gəlinir.

3. **Dadah-dadah**. X.İ.Əhməd sistemindəki *məfA'ilün* təfiləsi ilə eynidir. Xalq musiqimizdə, o cümlədən aşiq havalarında ("Cəlili", "Şahsevəni" və s.) çox rast gəlinir.

4. **Dada-dahdah**. X.İ.Əhməd sistemindəki *fə'ilAtün* təfiləsi ilə eynidir. Xalq musiqimizdə, xüsusən aşiq havalarında ("Dübeyti", "Gəraylı", "Cəngi" və s.) rast gəlinir.

5. **Dadah-dahdah**. X.İ.Əhməd sistemindəki *məfA'ilün* təfiləsi ilə eynidir. Xalq musiqimizdə, o cümlədən aşiq havalarında ("Azaflı dübeytisi", "Çox keçmişəm bu dağlardan" və s.) rast gəlinir.

5. **Dahdada-dahdah**. X.İ.Əhməd sistemindəki *müftə'ilAtün* təfiləsi ilə eynidir. Həm nağara ritmlərində, həm də digər xalq musiqisi nümunələrində ("Yallı", "Cəngi" və s.) rast gəlinir.

6. **Dadahda-dahdah**. X.İ.Əhməd sistemindəki *müfA'ilAtün* təfiləsi ilə eynidir. Bu ritmik vahid də həm nağara ritmlərində, həm də digər xalq musiqisi nümunələrində ("Dilqəmi" aşiq havası və s.) rast gəlinir.

7. **Dada-dadah**. Xalq musiqimizin, xüsusən aşiq havalarının ("Müxəmməs", "Şahsevəni" və s.) instrumental variantında rast gəlinir.

Bunlardan başqa, *dadadah*, *dadahdah*, *dahdadah* kimi sadə üçhecalı ritmik vahidlər də var ki, bunları xüsusi

qeyd etməyə ehtiyac görmürük. Çünki, bu kimi ritmik vahidlər həddən artıq sadə və qısa olduğundan onlara demək olar ki, bütün xalqların musiqisində rast gəlmək olar.

Qeyd etdiyimiz ritmik vahidlərin təkrarı və ya müxtəlif kombinasiyaları, improvizələri nəticəsində xalq musiqisi nümunələrinin müəyyən parçaları formalaşır. Məsələn, *Dada-dadah dahda-dadah* ritmik qəlibinə “Müxəmməs”, “Sarıtel” və b. aşiq havalarının instrumental parçalarında rast gəlinir. *Dada-dahdah dahdada-dahdah* ritmik qəlibi “Cəngi” havasının əsas parçalarından biridir. “Qıtqılıda” xalq oyun havasının əsas parçasının ritmik quruluşu məhz *dadah-dadah dahda-dadah* (əruzun rəcəz-5 qəlibi ilə eynidir) qəlibi üzərindədir. *Dahdada dahdada dahdada dah* (və ya *dahda-dadah dadadah dadada*) qəlibi “Ruhani”, “Qarabağ şikəstəsi” və bir çox digər xalq musiqisi nümunələrində rast gəlinir.

Xalq musiqimizdəki ritmik vahidlərin və qəliblərinin müəyyən olunması və bu siyahının artırılması üçün musiqişünaslıqda xüsusi tədqiqatın aparılmasına ehtiyac var.

Nəticələr

Araşdırmadan çıxan nəticələri ümumi şəkildə aşağıdakı kimi ifadə etmək olar:

1. Klassik ərəb və fars qafiyəşünaslığı ərəb qrafikasının xüsusiyyətləri əsasında formalaşmışdır. Şeirin əsas forma elementlərindən olan qafiyənin müasir ana dilimiz və daha dəqiq, sadə əlifba olan latın qrafikalı müasir əlifbamız əsasında öyrənilməsi isə fərqli yanaşma tələb edir. Bu baxımdan anadilli poeziyamızda klassik, ənənəvi qafiyənin səs əsasını – dayağını *sait-samit* səs cütlüyü, az hallarda *samit-sait* səs cütlüyü, az və xüsusi hallarda isə *tək sait* (uzanan və ya uzanmayan) təşkil edir. Qafiyə lüğətlərinin də məhz buna uyğun tərtib edilməsi daha məqsədəuyğundur. Dayaqdan sonra istənilən uzunluqlu eyni şəkilçi və ya rədif gələ bilər. Dayaqdan əvvəl isə eyni səs və ya səslərin olması qafiyələnmə üçün vacib deyil. Lakin bu hal qafiyələnməni daha da zənginləşməsinə səbəb olur.

Qafiyələnmənin əsas təsnifatını dayağın xüsusiyyətinə və qafiyələnən sözlərin quruluşuna görə aparmaq məqsədəuyğundur. Sözlərin quruluşuna görə qafiyələnmənin aşağıdakı növlərini müəyyən etmək olar:

1. *Söz kökü sonluqlarının qafiyələnməsi*
 2. *Söz kökü sonluğu ilə şəkilçinin qafiyələnməsi.*
 3. *Söz kökü sonluğu ilə kök sonluğu-şəkilçi birləşməsinin qafiyələnməsi.*
 4. *Şəkilçi ilə kök sonluğu-şəkilçi birləşməsinin qafiyələnməsi.*
 5. *Kök sonluğu-şəkilçi birləşmələrinin qafiyələnməsi.*
 6. *Eyni sonluqlu müxtəlif şəkilçilərin qafiyələnməsi*
2. Şeirşünaslığımızda indiyə qədər vəzn durğusu ilə sintaktik durğu arasındakı fərqi nəzərə alınmaması heca vəznində yanlış olaraq bölgülərin yalnız bütöv sözlərdən

ibarət götürülməsinə və misraların yanlış bölgülənmə variantlarının müəyyən olunmasına gətirib çıxarmışdır. Şeirdə vəzn durğusu real, sintaktik durğulardan fərqlənir. Yəni vəzn durğusu ani, xəyalı də ola bilər. Hətta bir misrada sintaktik durğu, pauza vəzn durğusundan daha böyük ola bilər. Vəzn durğusu sintaksisdən yox, sözlərdəki və misradakı heca sayından, deyilişin ümumi ahəngindən asılıdır. Heca vəznində deyilişin normal səsləndiyi hallarda sözlər bölgülərdə parçalana bilər. Şeirşünaslıqda bu prinsipin qəbul edilməməsi yanlış olaraq əlavə bölgülənmə qaydalarının (məsələn 8-hecalı şeir üçün 5-3 və 3-5 bölgülənməsi və s.) qəbul olunmasına səbəb olmuşdur.

Heca vəznində misralardakı heca sayına uyğun mümkün bölgülənmələr bunlardır: 4-hecalı üçün – 2-2; 5-hecalı üçün – 2-2-1 (o cümlədən 2-3) və 3-2; 6-hecalı üçün – 3-3 və 2-2-2 (o cümlədən 2-4 və 4-2); 7-hecalı üçün – 4-3, bəzən də 3-4; 8-hecalı üçün – 4-4; 9-hecalı üçün – 3-3-3 və 4-5 (nəzəri); 10-hecalı üçün – 5-5, şərti olaraq 6-4 və 4-6; 11-hecalı üçün – 6-5 və 4-4-3; 12-hecalı üçün – 4-4-4, 6-6 və 7-5; 13-hecalı üçün – 4-4-5 və 6-7 (nəzəri); 14-hecalı üçün – 7-7; 15-hecalı üçün – 8-7, bəzən də 7-8, o cümlədən 4-4-4-3, 4-3-4-4 və 3-4-4-4; 16-hecalı üçün – 8-8.

3. İndiyədək heca vəzninin ritm məsələsi (ritmik xüsusiyyəti) yalnız bölgülər və heca sayı baxımından araşdırılmışdır. Başqa sözlə, heca vəzninin ritmik xüsusiyyətinin yalnız bölgülənmə və heca sayı ilə bağlı olduğu zənn edilmişdir. Halbuki, bu vəznin ritmik xüsusiyyətinin məhz uzun və qısa hecalar (metro-ritmik) baxımından da araşdırılmasına ehtiyac vardır. Yəni heca vəzni uzun və qısa hecalar baxımından da müəyyən qanunauyğunluqlara (qaydalara) malikdir. Əruz vəznində uzun və qısa hecaların dəyişməz ardıcılığı tələb olunduğu halda, heca vəzninin uzun və qısa hecalar baxımından ritmik xüsusiyyəti (metro-ritmik xüsusiyyəti) ondan ibarətdir ki, bu vəzn

misranın bölgüləri daxilində uzun və qısa hecaların bərabərliyini – balansını tələb edir. Belə ki, bölgülərdə uzun hecalar nəzərə çarpacaq dərəcədə azlıq təşkil etdikdə, qısa hecalarda saitlər məcburi uzadılır. Uzun hecalar çoxluq təşkil etdikdə isə şeir deyilişi ləngləşir və çətinləşir.

3. Şeirşünaslıqda adətən əruzun ərəb dilindən öz-özünə doğduğunu, yəni ərəblərin xalq yaradıcılığının məhsulu olduğunu və türk dilinə uyğun olmadığını deyirlər. Əslində isə dəqiq ritmik sistemə malik əruz vəzninin yaradılması fərdi şüurlu fəaliyyət tələb etdiyindən heç bir xalqın dilində öz-özünə formalaşa bilməzdi. Bu gün əruzdan istifadə edən xalqlar (ərəblər, farslar və s.) da əruz yaranana qədər xalq yaradıcılığı məhsulu kimi məhz sillabik vəzndən istifadə etmişlər. Ərəblər məhz sillabik vəzn üzərində şüurlu fəaliyyət nəticəsində əruzunu yaradıblar. Ona görə də əruzla heca vəznini mənşə etibarlı ilə tamamı ilə biri-birindən ayırmaq olmaz. Əslində əruz yalnız *metrik yox, sillabik-metrik vəzndir* və türk dilinə uyğundur. Hətta onun ritmik elementləri türk dili və folklorunda da var. Təmiz türkcədə əruz şeiri yaratmaq olar və bu böyük məhdudiyyət yaratmır.

Son min illik yazılı türk poeziyasının böyük əksəriyyətinin əruz vəznində olması və dahi şairlərin yetişməsi və nəhayət, XX əsrin əvvəlindən təmiz türkcədə, imalələrə demək olar ki yol vermədən əruz şeiri yazmaq ənənəsinin başlanması və çox uğurla davam etdirilməsi əruzun türk dilinə uymaması haqqında irəli sürülən fikirlərin yanlış olduğunu praktiki olaraq sübut edir.

X.İ.Əhmədin əruz nəzəriyyəsində şeirə hecalar və onların səslənişi baxımından yox, ərəb qrafikasındakı həflərin sayı və xüsusiyyəti baxımından yanaşılması və əruzunu öyrənmək üçün zəruri olmayan çoxsaylı mürəkkəb anlayışların müəyyən edilməsi bu nəzəriyyə ilə əruzun öyrənilməsini süni surətdə çətinləşdirmişdir. Ona görə də cəmi iki ritmik ünsürdən ibarət (“da” – qısa heca, “**dah**” –

uzun heca) sadələşdirilmiş qəliblərdən istifadə etmək daha əlverişlidir.

4. Poeziyamızda mövcud olan sərbəst şeirlərin xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq bu şeir formasının aşağıdakı növlərini müəyyən etmək olar:

- *Eyni bölgülü qafiyəli sərbəst şeir;*
- *Fərqli bölgülü qafiyəli sərbəst şeir;*
- *Qismən bölgülü qafiyəli sərbəst şeir;*
- *Bölgüsüz qafiyəli sərbəst şeir (qafiyəli nəsr);*
- *Eyni bölgülü qafiyəsiz sərbəst şeir (nəzəri);*
- *Fərqli bölgülü qafiyəsiz sərbəst şeir;*
- *Qismən bölgülü qafiyəsiz sərbəst şeir;*
- *Bölgüsüz qafiyəsiz sərbəst şeir (mənsur şeir).*

5. Şeirin forma elementlərinin məhdudiyyət yaratmaqla bərabər aşağıdakı **funksiyaları** var:

- *Deyilişi asanlaşdırma və gözəlləşdirmə funksiyası.*
- *Yadda saxlamayı asanlaşdırma funksiyası.*
- *Məcəzlərdən istifadəyə yönəltmə funksiyası.*
- *Mövzu vermə funksiyası.*
- *Müxtəlif şeirlərin eyni melodiyada oxunmasına imkan vermə funksiyası.*

Bu funksiyaları nəzərə alaraq deyə bilərik ki, heç bir şeir formasından imtina edilməməli, bütün şeir formaları paralel olaraq inkişaf etdirilməlidir.

6. Professional bəstəkar mahnılarının yekcinsliyi və biri-birinə oxşaması problemini aradan qaldırmağın aşağıdakı yollarını müəyyən etmək olar:

- *Mahnı mətni kimi sərbəst, bölgüsüz şeir formalarına müraciət etmək;*

- *Bölgülü şeir formalarına mahnı bəstələdikdə musiqi bölgülərinin mümkün qədər şeir bölgülərindən fərqli olmasını təmin etmək;*

- *Mahnıları əvvəldən bəstələnmiş musiqiyə sonradan mətn yazmaqla yaratmaq (burada əsas vəzifə bəstəkarlardan çox yazarların üzərinə düşür).*

Ədəbiyyat siyahısı

Tədqiqatlar və dərsliklər:

1. *Axundov Ağamusa, Şeir sənəti və dil.* Bakı-1980.
2. *Araslı Həmid, Rəfili Mikayıl, Qədim ədəbiyyat.* Bakı-1950.
3. **Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi.** Altı cildə. AMEA N.Gəncəvi ad. Ədəbiyyat İns. I c.-2004; II c.-2007; IIIc-2009; IV c.-2011.
4. *Babazadə Baba, Ədəbiyyat nəzəriyyəsi elminin tarixi və metodologiyası.* Bakı-2008.
5. *Babazadə Baba, Ədəbiyyatda lirik növ.* Bakı-2008.
6. *Cavadov Nuru, Şeir necə yaranır.* Bakı-2004.
7. *Cəfər Əkrəm, Əruzun nəzəri əsasları və Azərbaycan əruzü.* Bakı-1977.
8. *Cəfər Əkrəm, Mirzə Ələkbər Sabir şeirinin qafiyə lüğəti.* Bakı-2006.
9. *Cəfərov Nizami, Qədim türk ədəbiyyatı.* Bakı-2004.
10. *Dəlidağ Şamil, Azərbaycan dilinin qafiyə lüğəti.* Bakı-1997.
11. *Elçin, Quliyev V., Özümüz, sözümüz.* Bakı-1993.
12. *Eldarova Əminə, Azərbaycan aşıq sənəti.* Bakı-1996.
13. *Ədilli Şirvani, Əruz vəzninin sadələşdirilmiş qəlibləri.* Bakı-2011.
14. *Əhməd Vüqar, Ədəbiyyatşünaslıq.* Bakı-2008.
15. *Əlibəyzadə Elməddin, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi.* Ən qədim dövrlər. Bakı-2009.
16. *Əlimirzəyev Xəlid, Ədəbiyyatşünaslığın elmi-nəzəri əsasları.* Bakı-2011.
17. *Əliyev Akif, Ədəbiyyat nəzəriyyəsindən mühazirələr.* Bakı-2010.
18. *Əliyev Məmməd, Azərbaycan şeir sənəti.* Bakı-2000.
19. *Əliyev Məmməd, Ədəbiyyat nəzəriyyəsi.* Bakı-2012.
20. *Əliyev Rəhim, Ədəbiyyat nəzəriyyəsi.* Bakı-2008.
21. *Fərhadov F. Q., Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi.* Bakı-1970.
22. *Hacıbəyov Üzeyir, Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları.* Bakı-1985.
23. *Hacıyev Abbas, Ədəbiyyatşünaslığın əsasları.* Bakı-2009.
24. *Heyət Cavad, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi.* Tehran-1979.
25. *Heyət Cavad, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi.* II cild. Bakı-1998

26. *Heyət Cavad, Ədəbiyyatşünaslıq*. Bakı-1996.
27. *Hüseynov Məhərrəm, Şeirşünaslıqda dil sənətkarlığı*. 1960-80-ci illərdə Azərbaycan poeziya dilinin öyrənilməsi problemləri. Bakı-2007.
28. *İracoğlu Məhəmməd, Azərbaycan şeirinin vəzn və evfoniya problemləri* (ümumtürk şeiiri ilə müqayisəli araşdırma əsasında). Bakı-2008.
29. *İsazadə Ə, Məmmədov N, Azərbaycan xalq mahnıları və oyun hava-ları*. Bakı-1984.
30. *İsmayilov M, Azərbaycan xalq musiqisinin janrları*. Bakı-1984.
31. *İsmayılzadə Nigar, Müasir Azərbaycan və türk poeziyasında sərbəst şeir* (Rəsul Rza və Nazim Hikmət yaradıcılığı əsasında). Fil.e.n.a.dər. almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya. Bakı-2007.
32. *Qəhrəmanlı Nazif, Ədəbiyyat nəzəriyyəsi*. Bakı-2008.
33. *Qəhrəmanov K., Ədəbiyyatşünaslığa giriş*. Bakı-1979.
34. *Quliyev Tərən, Anadilli əruz vəznli şeirimizin poetik inkişaf yolu*. Bakı- 2011.
35. *Quliyev Tərən, Azərbaycan şeirinin qədim dövrü*. Bakı- 2001.
36. *Quliyev Tərən, Əruz və qafiyəşünaslıq tarixi*. VIII-XVI əsrlər. Bakı- 1998.
37. *Məmmədli Elxan, Təcnis sənətkarlığı*. Bakı-1998.
38. *Məmmədov Təriyel, Azərbaycan xalq-professional musiqisi – Aşıq sənəti*. Bakı-2002.
39. *Məmmədov Təriyel, Azərbaycan klassik aşiq havaları*. Bakı-2009.
40. *Mikayilov Şəmistan, Ədəbiyyat nəzəriyyəsi*. Bakı-2003.
41. *Mir Cəlal, Xəlilov P., Ədəbiyyatşünaslığın əsasları*. Bakı-1988.
42. *Mirəhmədov Əziz, Ədəbiyyatşünaslıq*. Ensiklopedik lüğət. Bakı-1998.
43. *Namazəliyev Qafar, Azərbaycan xalq mahnı və təsnifləri*. Bakı-1985.
44. *Pirsultanlı Sədnik Paşa, Azərbaycan şifahi xalq şeiiri və heca vəzninin inkişaf tarixi*. Bakı-2013.
45. *Rəfili Mikayıl, Ədəbiyyat nəzəriyyəsinə giriş*. Bakı-1958.
46. *Rəhimova Aytac, Azərbaycan musiqisində meyxana janrı*. Bakı-2002.

47. *Səfərli Ə., Yusifli X., Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi.* Qədim və orta əsrlər tarixi. Bakı-2008.
48. *Şəfizadə Baloglan, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi.* Ən qədim dövrlər. Bakı-2003.
49. *Təbrizi Xətib, Kitab əl-kafi fi-l-əruz və-l-qəvafi (Əruz və qafiyə elmlərinin yekunu).* Tərc. ed. Q.Allahverdiyev, red. İ.Həmidov. Bakı-2005.
50. *Verdiyev Nazim, Əruz nəzəriyyəsinin riyazi-kibernetik modelləşdirilməsi məsələləri.* Fil.e.n.a.d.ər. almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı. AMEA Nizami ad. Ədəbiyyat İnstitutu. Bakı-2008.
51. *Yusiföğlu Rafiq, Ədəbiyyatşünaslığın əsasları.* Bakı-2009.
52. *Стеблева, И. В., Поэзия древних тюрков VI-XII веков.* Москва- 1993.
53. *Терехова, А., Всеобщая история литературы.* Москва -2009.
54. *Фролов, Д. В., Классический арабский стих. История и теория аруда.* Москва-1991.

Şeir nümunələrinin götürüldüyü ədəbiyyat:

55. **XX əsr Azərbaycan poeziyası.** M.Ə.Sabir, Ə.Nəzmi, M.S.Ordubadi, Ə.Qəmküsar, M.Ə.Möcüz, C.Cabbarlı, A.Səhhət, M.Hadi, H.Cavid, A.Şaiq. Tərt. ed. M. Məmmədov. Bakı-1988.
56. *Axundov M.F., Bədii və fəlsəfi əsərləri.* Bakı-1987.
57. *Araz Məmməd, Seçilmiş əsərləri.* Bakı-2010.
58. *Aşıq Ələsgər, Əsərləri.* Bakı-2004.
59. *Aşıq Valeh, Alçaqlı ucalı dağlar.* Bakı-1970
60. **Aşıqlar.** Tərt. ed. S. Axundov. Bakı-1957.
61. **Azərbaycan aşıqları və el şairləri.** Tərt. Ed. Ə.Axundov. 2 cild. Bakı, I c-1983, II c-1984.
62. **Azərbaycan xalq mahnıları,** 2 cild. Bakı-2005.
63. **Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası.** 20 cild. I c: **Xalq ədəbiyyatı,** Bakı-1982; II c: **VII-XII əsrlər Azərbaycan şeiri,** Bakı-1989; III c: **XIII-XVI əsrlər Azərbaycan şeiri,** Bakı-1983; IV c: **N.Gəncəvi,** Bakı-1985; V c: **İ.Nəsimi,** Bakı-1985; VI c: **XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı,** Bakı-1988; VII c: **M.Füzuli,** Bakı-1986; VIII c: **XIX əsrin birinci yarısı Azərbaycan ədəbiyyatı,** Bakı-1988.

64. **Azərbaycanın aşiq və şair qadınları.** Tərt. ed. Ə.Cəfərzadə. Bakı-1991.
65. *Babayev R.S., Min bir mahnı.* Bakı-2010.
66. **Bayatılar.** Tərt. ed. V.Vəliyev. Bakı-1985.
67. *Bayram Tofiq, Seçilmiş əsərləri.* Bakı-2005.
68. **Əzizinəm Qarabağ... Bayatılar.** Tərt. ed. İ.Quliyev. Bakı-1993.
69. *Fikrət Tofiq, Seçilmiş əsərləri.* Bakı-2006.
70. *Xəlil Zeynal, Seçilmiş əsərləri.* Bakı-2004.
71. *Xəzri Nəbi, Seçilmiş əsərləri.* 2 cildə. Bakı-2004
72. *Kaşğari Mahmud, Divanü luğat-it-türk.* Dörd cildə. Tərc. ed. R.Əsgər. Bakı-2006.
73. *Kərim Əli, Seçilmiş əsərləri.* 2 cildə. I c: Şeirlər və poemalar. Bakı-1991.
74. *Kəsəmənli Nüsrət, Seçilmiş əsərləri.* Bakı-2004.
75. **Kitabi-Dədə Qorqud.** Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Tərt. ed. S.Əlizadə; Nəsrə haz. və red. T.Hacıyev. Bakı-2004.
76. *Qabil, Seçilmiş əsərləri.* Bakı-2004.
77. *Quliyev Ə. A, Əski türk yazılı abidələri müntəxabatı.* Bakı-1994.
78. *Müşfiq Mikayıl, Seçilmiş əsərləri.* Bakı-2004.
79. *Natəvan Xurşidbanu, Əsərləri.* Bakı-2004.
80. *Novruz Cabir, Seçilmiş əsərləri.* Bakı-2004.
81. *Rahim Məmməd, Seçilmiş əsərləri.* 2 cildə. Bakı-2006.
82. *Rüstəm Süleyman, Seçilmiş əsərləri.* 3 cildə. Bakı-2005.
83. *Rza Rəsul, Seçilmiş əsərləri.* 5 cildə. Bakı-2005.
84. *Sabir M.Ə., Hophopnamə.* Bakı-1992.
85. *Şaiq Abdulla, Seçilmiş əsərləri.* 3 cildə. Bakı-2005.
86. *Seyidzadə Mir Mehdi, Seçilmiş əsərləri,* Bakı-2006.
87. *Səməd Akif, Seçilmiş əsərləri.* I cild. Bakı-2012.
88. *Şəhriyar M., Seçilmiş əsərləri.* Bakı-2005.
89. *Şirvani S.Ə., Seçilmiş əsərləri.* Bakı-2002.
90. **Türkün 101 şairi.** Tərt. ed. İslam Türkay. Bakı-1993.
91. *Vahabzadə Bəxtiyar, Seçilmiş əsərləri.* 2 cildə. Bakı-2004..
92. *Vahid Əliağa, Qəzəllər.* Bakı-1999.
93. *Vurğun Səməd, Seçilmiş əsərləri.* 5 cildə. Bakı-2005.
94. *Ulutürk Xəlil Rza, Davam edir 37...* Bakı-1992.
95. *Ulutürk Xəlil Rza., Seçilmiş əsərləri.* 2 cildə. Bakı-2005.

Kitabın içindəkilər

Ön söz (<i>Tacir Səməmi</i>).....	3
Giriş	5
Şeirin əsas forma elementləri: misra, bölgü və qafiyyə	6
Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən şeir formaları: vəznlər və şəkillər	16
<i>-Heca vəzn</i>	19
<i>-Əruz vəzn</i> və onun haqqında formalaşmış <i>yanlış təsəvvürlərə aydınlıq</i>	40
<i>-Azərbaycan əruzunun sadələşdirilmiş qəliblərinin siyahısı</i>	46
<i>-Sərbəst şeir və onun növləri</i>	61
<i>-Qarışıq vəznli şeir</i>	81
<i>-Şeir şəkilləri</i>	85
Şeir formalarının yaranma tarixi haqqında	93
Şeir formalarının məhdudiyyətləri və funksiyaları	119
Mahnılarda mətn problemi	125
<i>-Mətn üçün şeir forması seçimi və bölgü məsələsi</i>	125
<i>-Mətnlə musiqinin ritmik və tonik uyğunluq məsələsi</i>	127
Xalq musiqimizdə geniş yayılmış ritmik vahidlər və qəliblər haqqında	131
Nəticələr	134
Ədəbiyyat siyahısı	138

Ədilli Şirvani Kamil oğlu

**AZƏRBAYCAN ŞEİRİNDƏ
FORMA MƏSƏLƏLƏRİ**

**«Елм вя тяцсил» няшрийатынын директору:
профессор Nadir МӘММӘDLİ**

Компцтер дизайнери: Zahid Мәммәdov

Чапа имзаланмыш **23.08.2014.**
Шярти чап вяряги **9.** Сифариш **№ 141.**
Кабыз форматы **60x84 1/16.** Тираж **500**

Китаб «Елм вя тяцсил» няшрийат-полиграфийа
мцяссиясиндя сяцифяляниб чап олунмушдур.

E-mail: nurlan1959@gmail.com

Тел: 497-16-32 511-37-82; 050-311-41-89

Цнван: Бакы, Ичяришяцяр, 3-сц Магомайев дюнэяси 8/4.